

İndi Ermənistan adlanan ərazi, Qərbi Azərbaycan-İrəvan mahalı, Göyçə mahalı, Zəngibasar mahalı tarixi Azərbaycan torpağıdır.
Heydər ƏLİYEV

Bu gün biz yaxşı bilirik ki, Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpağında yaranıb. Zəngəzur, Göyçə mahalı, İrəvan bizim doğma torpaqlarımızdır. Biz qayıdacağıq.
İlham ƏLİYEV

BİR PARÇA DAŞ VƏTƏNDİR!

Mahirə NAĞIQIZI

YURDUN SƏSİ

№ 09

İyun 2025-ci il

15 İyun – Milli Qurtuluş Günü: Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin şanlı səhifəsi

Azərbaycan xalqının taleyində böyük əhəmiyyəti olan günlərdən biri və ən önəmlisi tariximizə qızıl hərflərlə yazılmış 15 İyun - Milli Qurtuluş Günüdür. Həmin tarixi gündən biz 30 illik zaman ayırır. Milli Qurtuluş Günü Azərbaycan xalqı üçün sadəcə təqvim bayramı deyil, böyük ictimai, siyasi və tarixi əhəmiyyətə malik bir gündür. İyunun 15-i xalqımız üçün əsl qurtuluş tarixidir. Bu tarixi yaradan isə Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanması, möhkəmlənməsi, inkişafında müstəsna rol oynayan, daim xalqına arxalanan Ümummilli Lider Heydər Əliyevdir. 1993-cü il iyunun 15-də Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycan dərin ictimai-siyasi və iqtisadi böhrandan xilas oldu, respublikanın inkişafının sarsılmaz təməlləri qoyuldu.

AZƏRTAC 1993-cü il iyunun 15-dən - Milli Qurtuluş Günündən başlayan və Azərbaycana tarixi uğurlar, dinamik inkişaf, şanlı Zəfər qazandıran şərəfli yola qısa nəzər salır.

Heydər Əliyevin 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycanda hakimiyyətə qayıdışı dövlətçilik tariximizin şanlı qürur səhifəsini təşkil edir. Bu tarixi gün, eyni zamanda, Azərbaycanın tənəzzüldən xilas olaraq tərəqqi yoluna çıxması, dünya miqyasında müstəqil siyasət həyata keçirən dövlət kimi tanınması, beynəlxalq aləmdə layiqli yerini tutması ilə səciyyələnir. Xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdan Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı tarixə müstəqilliyimizin xilaskarı, qaranlıq kimi yazılıb. Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasının ilk illərində baş verənlərə nəzər salmaqla Ulu Öndərin böyüklüyünü və dahiliyini əyani surətdə görə bilərik.

XX əsrin sonlarında yenidən müstəqillik qazanmaq kimi tarixi fürsət əldə edən Azərbaycan qısa vaxtdan sonra onun itirilməsi təhlükəsi ilə üzləşdi. Ölkədə hakimiyyət böhranı 1993-cü ilin iyununda kulminasiya həddinə çatdı, kaos və anarxiya respublikanı bürüdü. Vətəndaş müharibəsi dərəcəsinə yüksəlmiş qarşıdurma nəinki dövlət müstəqilliyimizi, hətta milli varlığımızı belə birbaşa hədəfə aldı. Beləliklə, 1991-1993-cü illər ölkəmizin müasir tarixində hərc-mərclik, özbaşınalığa, avantürüst eksperimentlər dövrü kimi xatırlanır. Bütün bunlar isə həmin dövrdə yeni yaradılmış müstəqil dövlətə liderlik xüsusiyyətlərinə malik olmayan, siyasi hadisələrə qiymət vermək, gələcəyi görmək imkanlarından məhrum olan, adi vəziyyətdən belə çıxış yolu tapmağa qadir olmayan şəxslərin rəhbərlik etməsinə görə baş verirdi. Hadisələri düzgün qiymətləndirə bilməyən ovaxtkı iqtidar əhali arasında gündəngünə nüfuzunu itirir, baş vermiş proseslərdən düzgün nəticə çıxara bilmirdi.

Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən davam edən işğalı, getdikcə gərginləşən iqtisadi-siyasi, sosial vəziyyət ölkəni bu bəlalardan xilas edə biləcək, xalqı öz arxasınca aparmağa qadir liderə ehtiyac olduğunu şərtləndirirdi. Cəmiyyətdə belə bir ümumi fikir yaranmışdı ki, ölkəni düşdüğü bu ağır vəziyyətdən çıxarmağa qadir olan yeganə

şəxsiyyət Heydər Əliyevdir. Xalqımız öz dahi oğlunu təkidlə hakimiyyətə dəvət edirdi. 1993-cü il iyunun 9-da Ulu Öndər Heydər Əliyev xalqın çağırışına səs verərək Naxçıvandan Bakıya gəldi və bir neçə gündən sonra hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkəmizin taleyində dönüş anı oldu.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycanı real təhlükələrdən xilas etməklə yanaşı, gələcək inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirdi və bu istiqamətdə ilk mühüm addımlar atdı. Ulu Öndərin gərgin fəaliyyəti, səyləri nəticəsində ictimai-siyasi sabitlik bərqərar olundu, böyük təhlükə mənbəyi olan qeyri-qanuni silahlı dəstələr zərərsizləşdirildi, sosial-iqtisadi dirçəlişə yol açan islahatlar başlandı. Gələcəyə, konkret nəticələrə hesablanmış bu siyasət nəticəsində, həmçinin Ermənistan silahlı qüvvələrinin torpaqlarımıza davam edən təcavüzünün qarşısını almaq mümkün oldu.

Ulu Öndər müstəqilliyimizin həmin mərhələsini belə karakterizə edirdi: “Azərbaycan böyük təhlükə qarşısında idi. Çünki Azərbaycanın müstəqil yaşamasının əleyhinə olan həm daxildəki qüvvələr güclü idi, həm də Azərbaycan kimi böyük coğrafi-strateji əhəmiyyətə, zəngin təbii sərvətlərə malik olan ölkənin tam müstəqil olması başqa ölkələrdə belə dairələri qane etmirdi. Ermənistanın Azərbaycana etdiyi təcavüz və bunun nəticəsində Azərbaycanın zəifləməsi, məğlubiyyətə uğraması, ikinci tərəfdən də daxilə hakimiyyət çəkilməsi 1992-ci ilin iyun ayında hakimiyyətə gəlmiş qüvvələr bir ildən sonra hakimiyyətdən saldı, xalq özü saldı”.

İyunun 15-də Azərbaycan Ali Sovetinin sədri seçilən Heydər Əliyev deyirdi: “Mənim həyatım da, fəaliyyətim də yalnız və yalnız Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına, ölkəmizin bu ağır vəziyyətdən çıxma-

sına həsr olunacaqdır”. Ümummilli Lider problemlərin həlli üçün, ilk növbədə, bütün söyləmələrini ölkədə vətəndaş həmrəyliyinə, sabitliyin təmin olunmasına yönəltdi və buna nail oldu, gələcək inkişaf üçün möhkəm təməllər yaratdı. Bu istiqamətdə atılan ilk mühüm addım 1994-cü ilin sentyabrında “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması oldu. Sonrakı dövrdə Ulu Öndərin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft və qaz kəmərlərinin çəkilişinə başlandı. Prezident İlham Əliyevin hakimiyyətə dövründə bu transmilli layihələrə Asiyaya Avropa ilə birləşdirən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Azərbaycan qazını Avropaya çatdıran Cənub Qaz Dəhlizi əlavə edildi.

1995-ci ilin noyabrında demokratik, hüquqi dövlətin təməlini təşkil edən yeni Konstitusiyaya qəbul olundu. Eyni zamanda, zəruri islahatlar aparılması üçün normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılmasına start verildi. Təfərrüata varmadan demək olar ki, Qurtuluş Günü Azərbaycanın xaosdan, anarxiyadan, hərc-mərclikdən, özbaşınalıqdan, parçalanma təhlükəsindən qurtularaq sabitliyə, əmin-amanlığa, inkişafa qovuşmasının əsasının qoyulduğu, ölkəmizin taleyinin dəyişdiyi gündür.

Azərbaycanın müstəqil və qüdrətli dövlət kimi inamlı inkişafını, tarixin ən çətin sınaqlarından uğurla çıxmasını təmin edən Ulu Öndər Heydər Əliyev, sözün əsl mənasında, xilaskar, qurucu lider rolunu oynadı. Ötən dövrə nəzər saldıqda aydın görünür ki, müstəqil Azərbaycan Ümummilli Lider Heydər Əliyevin şah əsəridir. Bu əsərin təməl daşının qoyulduğu gün - 15 iyun tariximizin ən parlaq səhifələrindən biridir.

Türkiyə və Azərbaycan arasında qardaşlıq münasibətlərini strateji müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəldən “Şuşa Bəyannaməsi”nin məhz

Milli Qurtuluş Günündə imzalanması heç də təsadüfi deyil. Bu hadisə Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsindən sonra yaranmış böyük ruh yüksəkliyini daha da alovlandırdı, dostlar üçün böyük sevinc, düşmənlər üçün isə gözdağı oldu.

Qədirbilən xalqımız Ulu Öndər Heydər Əliyevin misilsiz xidmətlərini daim minnətdarlıq hissi ilə xatırlayır. Ümummilli Liderin xalqımız və dövlətçiliyimiz qarşısında ən mühüm xidmətlərindən biri sonrakı dövrdə də Azərbaycanın tərəqqi yolunda əmin addımlarla irəliləməsinə təmin edəcək layiqli varis yetişdirməsidir. Ulu Öndərin ideyalarını uğurla həyata keçirən Prezident İlham Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində ölkəmiz dinamik inkişaf edir, dünya siyasi arenasında layiqli yer tutur, milli maraqlarımız bütün səviyyələrdə qətiyyətlə qorunur. Azərbaycan qüdrətli, öz prinsipial mövqeyi olan, müstəqil siyasət yeridən ölkə kimi tanınır.

Son illər Azərbaycan Heydər Əliyev ideyalarının işığında böyük inkişaf yolu keçib, ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa edilib. Bugünkü Azərbaycan Ulu Öndərin görmək istədiyi azad, müstəqil, ərazi bütövlüyü təmin olunmuş qüdrətli ölkədir. Azərbaycan Silahlı Qüvvələri dünyanın ən güclü 50 ordusu sırasında yer alır, texniki təchizat baxımından bir çox ölkələrin ordularını üstələyir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın Vətən müharibəsi, xüsusən misilsiz Şuşa əməliyyatı dünyanın aparıcı ölkələrinin hərbi məktəblərində öyrənilməkdədir.

Qarabağ Zəfəri bölgədə yeni reallıqlar yaradıb. Dünyanın bir çox dövlətləri və güc mərkəzləri bu reallıqları qəbul edir, onunla hesablaşırlar. Azərbaycan postmüharibə dövrünün gündəliyini dikte edir. Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Qarabağda, Şərqi Zəngəzurdə möhtəşəm quruculuq işləri həyata keçirilir. Xalqımız əmin-dir ki, Cənubi Qafqaz regionunun lider dövləti olan Azərbaycan bundan sonra da böyük uğurlar qazanacaq, öz qüdrətini daha da artırıcaq. Çünki ölkəmizin İlham Əliyev kimi qətiyyətli, güclü siyasi iradəyə malik, xalqın və dövlətin maraqlarını əzmlə, cəsarətlə müdafiə edən Prezidenti var. Dövlətimizin başçısının bilavasitə nəzarəti ilə işğaldan azad edilən ərazilərdə genişmiqyaslı bərpa-quruculuq işlərinin sürətlə davam etdirilməsi Qarabağı və Şərqi Zəngəzuru dünyanın ən gözəl guşələrindən birinə çevirəcək və bu, tariximizə daha bir uğur səhifəsi kimi yazılacaq.

Göründüyü kimi, Heydər Əliyevin ideyaları Azərbaycanı zirvədən-zirvəyə, qələbədən-qələbəyə aparmaqdadır. Bu gün xalqımız əmindir ki, müstəqil Azərbaycan Heydər Əliyev ideyaları işığında Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə daha yüksək zirvələr fəth edəcək.

2025-ci il may ayının

21-də qardaş
Türkiyə dövlətinin paytaxtı
Ankara şəhərində Qərbi
Azərbaycan İcması və "Azər-
baycan-Türkiyə Evi" İctimai
Birliyinin birgə təşkilatçılığı,
Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, ADA Universiteti
və Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzinin tərəfdaşlığı
ilə "Qərbi Azərbaycana qayıdış insan hüquqlarının aliliyinin
mühüm şərti kimi" mövzusunda keçirilən beynəlxalq konf-
rans uzun illərdən bəri tarixi ədalətsizliklə üzləşən, funda-
mental insan haqları pozulan soydaşlarımızın problemlərinin
beynəlxalq platformaya çevrildi.

Tarixi ədalətin və

Mahirə Hüseynova,
ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru,
QAI İdarə Heyətinin üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

Azərbaycan və Türkiyədən 250-ə yaxın iştirakçı, həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyası Siyasi partiyalar və qanunvericilik hakimiyyəti ilə əlaqələr şöbəsinin müdiri Ədalət Vəliyev, qardaş ölkənin hakim Ədalət və İnkişaf Partiyası sədrinin birinci müavini Efkən Ala, sədr müavini Zafer Sırakaya, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin komitə sədrləri, sədr müavinləri və üzvləri, dövlət qurumlarının nümayəndələri, universitet rektorları, elm və iş adamları, qeyri-hökumət təşkilatlarının təmsilçiləri və media nümayəndələri qatılan konfransda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Konfrans iştirakçılarının müraciətini oxundu. Beynəlxalq konfransı "Azərbaycan və Türkiyə nümayəndələrinin bir araya gəldiyi bu konfrans regionumuzda sülhün, ədalətin və insan hüquqlarının bərqərar olması yolunda çox əlamətdar hadisə" adlandıran Prezident oxşar tədbirlərin hər iki ölkənin beynəlxalq hüquq prinsiplərinə sadiqliyinin bölgədə sabitliyin təmin olunmasına zəmin yaratdığını vurğulayıb. Silahlı münaqişələr və irqi ayrı-seçkilik nəticəsində dünyada milyonlarla insanın qaçqınlıq həyatı yaşamasını ancaq həmin insanlar üçün deyil, bəşəriyyət üçün faciə olduğunu qeyd edən İlham Əliyev Konfransa məktubunda XX əsrin əvvəllərindən regionda bərkiməyə macal tapan erməni millətçiliyinin Azərbaycan xalqına görünməmiş müsibətlər yaşatdığını, nəticədə yüz minlərlə soydaşımızın öz dədə-baba torpaqlarından zorla çıxarılmağa, kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmasının yaratdığı fəsadları xatırladı: "Qərbi Azərbaycanda, Ermənistan ərazisində 1918-1921, 1948-1953 və 1987-1991-ci illərdə sistemli və total şəkildə etnik təmizləmə həyata keçirilmiş və beləliklə, Ermənistanda bir nəfər belə azərbaycanlı qalmamışdır. Bu etnik təmizləmə böyük humanitar faciə olmaqla yanaşı, 1920-ci ildə Qərbi Zəngəzurun Azərbaycandan alınaraq Ermənistanə verilməsi ilə Azərbaycanın əsas hissəsinin onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanla quru əlaqəsini kəsmək kimi mənfur geosiyasi məqsədə də xidmət etmişdir".

Konfrans iştirakçılarının yönələn məktub daha bir məqamı qabardır ki, özünü əməli fəaliyyətində təkcə Azərbaycan Respublikasının yox, dünya azərbaycanlılarının Prezidenti olaraq təsdiq edən cənab İlham Əliyev həmin müraciətində Ermənistandan ölüm qorxusu altında çıxarılan, müxtəlif fiziki və mənəvi işgəncələr yaşamış soydaşlarımızın yanında məsələnin məntiqi nəticəsi-

ni tapana qədər dayanılacağını xatırladır: "Qərbi Azərbaycan İcmasının beynəlxalq hüquqa uyğun dinc təşəbbüsləri təqdirəlayiqdir və dünya ictimaiyyəti tərəfindən dəstəklənir. Qərbi azərbaycanlıların təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə, sülh yolu ilə Ermənistandakı dədə-baba torpaqlarına qayıdışının təmin edilməsi regionda sülhün, insan hüquqlarının və bəşəriyyətin bərqərar olması üçün vacib şərtidir".

Beş il əvvəl, 2020-ci ilin noyabrında işğalçı Ermənistan üzərində birmənalı qələbədən sonra onu kapitulyasiya aktına imza atmağa məcbur edən, tarixi Zəfərlə ancaq Azərbaycanı deyil, onu sevən və dəstəkləyən xalqlara da unudulmaz hisslər yaşadan Silahlı Qüvvələrimizin Müzəffər Ali Baş Komandanı, Prezident İlham Əliyev bütün bunlarla bərabər onillərlə işğalçılıq siyasətini dövlət səviyyəsində yürüdən, "Qarabağ Ermənistanıdır və nöqtə"- deyən dövlətin rəhbəri ilə bərabər, əhalisinə, dünya ictimaiyyətinə də ismarıcını verir, qalib Azərbaycan Respublikasının hansı mənəvi normalarla yaşadığı ilə bağlı ismarıcını bir daha xatırladı: "Xüsusi olaraq vurğulamaq istərdim ki, Qərbi azərbaycanlıların qayıdış istəyi Ermənistanə qarşı ərazi iddiası demək deyildir və Ermənistan həmin istəyi bu formada təqdim etmək cəhdlərindən əl çəkməlidir. Qayıdış reallaşana qədər bu məsələ Azərbaycanın gündəliyindən çıxmayacaqdır. Təbii ki, öz yurdlarına dönəcək Qərbi azərbaycanlılara təhlükəsizlik zəmanəti də verilməlidir. Hesab edirik ki, Qərbi Azərbaycanla bağlı dünya ictimaiyyətinin məlumatlılığının artmasına xidmət edən bu beynəlxalq konfrans soydaşlarımızın öz doğma torpaqlarına qayıdışına önəmli töhfə verəcəkdir".

Konfransın gedişatı boyu istər qardaş ölkənin siyasi rəhbəriyində təmsil olunan şəslər- Ədalət və İnkişaf Partiyası sədrinin birinci müavini, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü Efkən Ala, istərsə də panel müzakirələrinə qatılan türkiyəli tarixçilər- Yeni Türkiyə Strateji Araşdırma Mərkəzinin Tarix İnstitutunun direktoru Prof. Dr. Kamal Çiçək, tarixçi-professorlar İlbar Ortaçlı, Aygün Attar, Tufan Gündüz, Okan Yeşilot və İbrahim Ethem Atınur çıxış ediblər.

TBMM-in Qadınlar və Kişilər arasında İmkan Bərabərliyi Komissiyasının sədri Çiğdem Erdoğanın moderatorluğu ilə "Qərbi Azərbaycan: hüquqi və humanitar aspektlər" mövzusunda baş tutan ikinci paneldə TBMM-in Komissiya sədrləri Vedat Bilgin və Derya Yanık, TBMM-in üzvü Zeynep Yıldız, professorlar Cavid Abdullazadə, Yaşar Sarı və

Muharrem Kılıçın çıxışları, hər iki ölkənin ictimai-siyasi həyatının tanınmış adamları, Azərbaycan Milli Məclisinin deputatı, Qərbi Azərbaycan İcması İdarə Heyətinin sədri Əziz Ələkbərov, TBMM-in üzvü, Ədalət və İnkişaf Partiyası sədrinin müavini Zafer Sırakaya, Milli Məclisinin üzvü, "Azərbaycan-Türkiyə Evi" İctimai Birliyinin sədri Tənzilə Rüstəmcanlı, TBMM-in üzvü, Türkiyə-Azərbaycan Dostluq Qrupunun sədri Şamil Ayrım çıxışlarında Qərbi Azərbaycandan çıxarılan, qətlə yetirilən, dədə-baba yurdunda yaşamaq haqqı əlindən alınan insanlarda inam yaradan gerçəkliklərdən söz açdılar.

Çıxışlarda Güney Qafqaz geopolitikasının region dövlətləri, həmçinin Asiya ilə Avropa arasında min illərdən bəri ən mühüm yol qovşağının üstünlükləri, Hindistandan köç edərək Balkanlara, oradansa Mesopotamiyaya yollanan, burada xristianlığı qəbul edən, sonralar nəzərə alınmayan sayda hissəsinin Osmanlı Türkiyəsinə "əbədi məskunlaşma" üçün ideal yer sayaraq məskən salan, tolerant türklər arasında əsasən sənətkarlıqla məşğul ermənilərin siyasi iddialarını ortaya qoyacaq güc sahibinə çevrilmələrini şərtləndirən faktorlar barədə danışdılar. Faktlar əsasında səsləndirilən fikirlər o həqiqəti təsdiq edirdi ki, 1915-ci ildə, I Dünya Müharibəsində tərəflərdən biri kimi iştirak edən Türkiyə dövlətinə qarşı Osmanlı sultanlarının saraylarına qədər gedib çatan ermənilər məskunlaşdıqları Türkiyədə milli və dini mənsubiyyətə görə hansısa təzyiqə məruz qalmamış, qarşı tərəf dövlətlərin maraqları nəminə casusluq, habelə ölkənin müdafiə qabiliyyətini sarsıdan ardıcıl iğtişaşlara görə hökumətin təqdim etdiyi, parlamentin həmin il mayın 27-də qəbul etdiyi Təhcir və ya rəsmi adı ilə "Sevk və İsk'n Kanunu"na əsasən erməni əhalisinin sürgün edilməsinə qədər bu münasibət dəyişmədi. İmperiya sərhədləri içərisində, Türkiyənin Şərqi Cəbhəsinə yaxın ərazilərdə yaşayan ermənilərin köçürülməsi kampaniyası 1916-cı il 8 fevralın 8-nə qədər davam etdi. Müharibəyə qədər də, hələ XIX əsrin 70-ci illərin-

dən başlayaraq ruslar və fransızların təhriki, erməni ziyalıların və erməni apostol kilsəsinin "pul kisələrinə qarşı həssaslığı" o illərin politologiyasında "erməni məsələsi"- deyilən məsələnin Berlin andlaşmasına çıxarılmasında həlledici rol oynamı, məhz Avropanın hakim dairələrinə yaxın kluarlarında davam edən bu mövzuda söhbətlərdən sonra, 1890-cı ildə təsis olunan "Daşnaksutyun" partiyası həmin istiqamətdə fəaliyyətə başladı. Ardınca, erməni sakinlər 1894-cü ildə Sasunda, 1895-ci ildə Zeytunda, 1896-cı ilin iyununda Vanda qanlı iğtişaşlar başlatdılar. Bu, ermənilər tərəfinfən gələcək planlar üçün nəticələrə hesablanan hadisələrdən sonra Babken Suni və Armen Qaronun başçılığı ilə iyirmi səkkiz silahlı kişi və qadın Osmanlı İmperiyasındakı erməni məsələsinə beynəlxalq diqqəti cəlb etmək məqsədi ilə çoxlu sayda Britaniya və Fransa vətəndaşının çalışdığı Osmanlı Bankını ələ keçirdi. Bunlar da kifayət etmədi. 1905-ci il iyulun 21-də Erməni İnqilabi Federasiyasının ("Daşnaksutyun") təşkilatçılığı ilə İstanbuldakı Yıldız məscidi yaxınlığında Osmanlı Sultanı II Əbdülhəmidə qarşı uğursuz sui-qəsd cəhdi baş verdi. Sultanın təsadüfən rastlaşdığı Şeyxülislam Mehmed Cəmaləddin Əfəndi ilə bir neçə dəqiqəlik atışma söhbəti onun hadisə yerinə gec gəlib çatması və real ölümündən xilas olmasına yardım etsə də, içində Sultanın mühafizəçiləri olmaqla 26 nəfər öldürüldü, 58 nəfər yaralandı. "The Times" qəzetinin 1905-ci il iyulun 22-də çap olunan nömrəsində baş verən hadisə "müasir dövrün ən böyük və ən sensasiyalı siyasi sui-qəndlərindən biri" kimi qiymətləndirilir.

1915-ci ildə qəbul olunan Təhcir Qanununa qədər ermənilər "Millət-i sadiqa" (sadiq millət) olaraq qəbul edilən ermənilər Osmanlı Türkiyəsində mühüm dövlət vəzifələrində, o cümlədən sədrəzəm (Baş nazir), nazir və digər dövlət vəzifələrində çalışıb. Hələ XV əsrin 70-ci illərində Sultan II Mehmed Fatehin dövründə saray həkimi erməni Əmir-dovlat Amasiatsi idi. Onu da xatırladaq ki, İstanbulda ilk dəfə Erməni

Apostol Patriarxlığını quran Sultan II Mehmed Fatehə qədər bizanslılar orada öz patriarxlığını yaratmağı ermənilərə qadağan etmişdi.

Sultan II Mahmudun icazəsi ilə 1834-cü ildə İstanbulda Kazaz Artin Amira Bezjian başda olmaqla Osmanlı erməniləri tərəfindən qurulan və idarə olunan İstanbul Erməni Xəstəxanası bu gün də fəaliyyət göstərir.

Sultan II Əbdülhəmidin uşaqlıq dostu Artin Dadyan Paşa Osmanlı İmperiyasının Xarici İşlər naziri, digər erməni Hakob Kazazyan paşa Sultan II Əbdülhəmidin dövründə Osmanlı Maliyyə naziri olmaqla yanaşı, Şəxsi Xəzinə Naziri vəzifələrində çalışıb. Kazazyanın ölümündən sonra onun yerinə erməni Mikael Portukal Paşa təyinat aldı. Bunların sırasında Nübar Nübaryanın karyerası maraqlıdır. Sultanın fərmanı ilə Misirin baş naziri təyin olunan Nübar Paşa bu vəzifəni üç dəfə- 1878-ci il avqustun 28-dən 1879-cu il fevralın 23-dək, 1884-cü il yanvarın 10-dan 1888-ci il iyunun 9-dək və 1894-cü il aprel 16-dan 1895-ci il noyabrın 12-dək tutub, sonralar Misirin Xarici İşlər naziri olub.

1877-ci ildə Rusiya-Türkiyə müharibəsində yaralanan Osmanlı əsgərlərinin müalicəsinə nəzarət və rəhbərlik İmperiya hospitalında Nafilyan Anton Paşaya həvalə olunmuşdu. Bunlardan əlavə, 1892-ci ildə Sultan Əbdülhəmid tərəfindən imperator sarayına müşaviri təyin edilən Peştimalçan paşa sonradan Osmanlı Qızıl Ayparasının yaradıcılarından biri oldu. Erməni ustaları Osmanlı memarlığı tarixində öz izlərini qoydular: zadəgan Balyan ailəsindən olan memarlar sülaləsi 18-ci və 19-cu əsrlərdə beş nəsil üçün saraylar, malikanə, körpülərdən məscidlər və kilsələrə qədər çoxsaylı iddialı layihələr hazırladı və tikdi. Onların arasında Dolmabahçe Sarayı, Taksim Hərbi Kışlası, Nusretiye Saat Qülləsi, Çırağan Sarayı, İstanbul Sikkəxanası, Valide Barajı, Kiçik Məcidiyə məscidi, Küçüksu Köşkü, İstanbul Texniki Universitetinin əsas binası, Dolmabahçe Saat Qülləsi və Türkiyədəki onlarla digər memarlıq obyektləri var.

Bu faktları bu günkü Türkiyədə inkar etmirlər, onlar onu da inkar etmirlər ki, Osmanlı Türkiyəsinə gələrək buranı vətən seçən ermənilər təəssüf ki, regionda strateji dövləti maraqlarını etmək niyyətində olan ölkələrin alətinə çevrilirlər.

1918-ci ildə Türkiyə xəyallarının qürubə enməsindən əmin olan ermənilər strateji məqsədləri üçün ideal məkan kimi Güney Qafqazı gördülər.

XX əsr Azərbaycanın və azərbaycanlıların tarixində işıqlı olduğu kimi, qaranlıq və sonu görünməyən hadisələrlə dolu səhifələr yazırdı. Bu həmin yüzillikdir ki, xalqımızın ictimai şüurunun formalaşması ilə yanaşı, qabarmaları və çəkilmələri ilə müşayiət olunan proseslər fonunda öz haqlarına qovuşmağa can atan

təməl haqlarımızın qayıdışı

böyük fikir adamları millətin ölüm-qalım məsələsini ortaya qoydular. Hərfi mənada başa düşülməli o məsələ, özündə bir millətin var olması uğrunda mübarizənin konturlarını ehtiva edirdi və qəbul edək ki, bu, olduqca aktual idi. Geosiyasətin diqtə etdiyi və yaratdığı mövcud situasiya o qədər amansız görünürdü ki, günbəgün aktuallaşan bu məsələ ətrafında səfərbərlik zamanın tələbinə çevrilirdi. Osmanlı Türkiyəsinin XIX əsrin sonlarından uğradığı tənəzzül, 700 illik imperiyanın getdikcə korreksiyalara məruz qalan siyasi xəritəsi, gelişməkdə olan yeni dünya güclərinin gizlədilməsi lazım bilinməyən iddialarının yaratdığı təhdidlər ayrı-ayrı xalqlar üçün damoql qılıncına çevrilmişdi. Azərbaycanlılar bunun ilk ağrısını işğal gücünə tərkibinə qatıldıqları Rusiya İmperiyasını silkələyən 1905/7-ci illər inqilabı ərəfəsində hiss etdilər. Tarixə Birinci Rus İnqilabı kimi düşən, Rusiya İmperiyasında 1905-ci ilin yanvarından 1907-ci ilin iyununa qədər davam edən hadisələrə səbəb xalqın üst-üstə qalanan narazılığı, aşağı yaşayış səviyyəsi, siyasi azadlıqların olmaması fonunda imperiyanın Rusiya və Yaponiya müharibəsindəki məğlubiyyəti səbəb olmuşdu. Təsədüfi deyil ki, ictimai-siyasi motivlər əsasında başlayan, 1905-ci il inqilabının məcrasını dəyişən də erməni burjuaziyasının və sonralar Rusiyadakı sosialist quruluşunun baş məmarlarından birinin qeyd etdiyi kimi, "burjuaziyanın pul kisəsindən asılı olan" erməni ziyalıların körlüklədiyi "Qafqazda erməni dövləti" ideyası idi. Bu, həmin vaxtlar idi ki, Saroyevoda Frans Ferdinanta atılacaq güllədən sonra "Yer üzünün ədalətə bölüşdürülməsinə" başlayacaq müharibəyə 9 il vaxt qalırdı və zənginləşən, hər şeyə nail olduğunu zənn edən erməni burjuaziyasının xəyallarındakı "erməni dövləti"ni qurmaq üçün ideal şərait "ölməkdə və çürüməkdə olan" Rusiya imperiyasının ərazisindəki Güney Qafqazda görünürdü. Bunun üçünsə 1828-ci ildən İrəvanda qurulan "erməni vilayəti"nin ərazilərində və Zəngəzur dağlarından keçərək Qarabağ yaylaqlarına qədər uzanan torpaqlarda "Ermənistan dövləti" yaratmaq xəyal-pərvərlik kimi görünürdü. Bunu şərtləndirən bir neçə fakta öteri baxmaq kifayətdir ki, Qərbi Azərbaycanda, İrəvan xanlığının ərazisində Erməni Vilayəti yaradılana qədər ərazidə demoqrafik vəziyyətə baxmaq bəs edər. Həmin vəziyyət 1826-cı ilə aid statistikada müsəlmanların ümumi sayının 117, 849 nəfər olduğu halda, xristianların ümumi sayı: 25, 151 nəfərdirsə, 1828-ci ildə Türkmənçay sülh müqaviləsi bağlandıqdan 4 il sonra vəziyyət dəyişir və müsəlmanların sayı 82, 073 nəfərə düşürsə, xristianların sayı 82, 377 nəfərə çatır. Ərazidə demoqrafik vəziyyətin dinamika erməni millətçiliyinin regionda imtışarı üçün zəmin olur. "Daşnaksütyun" partiyasının ideoloji əsasları, artıq

Bakı nefti ilə zənginləşən erməni milyonlarının, habelə donor dövlətlərin vəsaitləri hesabına yaradılan ilk erməni silahlı birləşmələrinin, özlərinin adını sevgi və ehtiramla çəkdiqləri "Hayduk" dəstələrinin ilkin hədəflərini göstərdilər: bunlar həmin ərazilərdə minillərlə yaşayan yerli türk-müsəlman əhali idi. Təsədüfi deyildi ki, məhz həmin zolağın üstündə, Zəngəzur mahalında yaşayan insanlar "Hayduk" dəstələrinin ilk qurbanlarına çevrildilər. Sonradan genişlənərək bir ucu Dərələyəz mahalından keçməklə Vedibasara, Göyçə mahallarına, oradansa Lori dərələrinə, digər ucu Cavanşir qəzasını adlamaqla Şuşaya qədər gedib çıxan ərazilərdə yerli sakinlərin silahlı "Hayduk" dəstələri tərəfindən soyqırımına məruz qalması erməni millətçiliyinin gələcək planları üçün hazırlıq mərhələsi idi. Yeri gəlmişkən, bu aksiyalar milli və dini mənsubiyyətinə görə töküən ilk qan və onunla da başlayan, istər obivatel azərbaycanlıların, istərsə də statistik ermənilərin nəinki tarixinə, təhtəşüuruna yazılacaq "erməni-müsəlman davası"nın ilk səhifələri idi.

Bununla da yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Güney Qafqazda iki xalq arasında başlayan və 115 il davam edən faciələrlə dolu hadisələrə start verildi.

Bütün bunlar barədə "Qərbi Azərbaycana qayıdış insan hüquqlarının aliliyinin mühüm şərti kimi" mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransın panel iclasında istər Azərbaycan, istərsə də Türkiyə tarixçiləri və ekspertləri geniş danışdılar.

Bir daha qeyd etməyi lazım bilirik ki, baş verən hadisələrə birbaşa Rusiya İmperiyasının 1828-ci ildə İrəvan xanlığının bazasında yaradılan Erməni Vilayətinin nümunəsində o yerlərə köçürülən ermənilər üçün gələcəyə hesablanan ilk ümid təməli idi. 90 il sonra məhz həmin təməl daşları üzərində qurulan Ermənistan dövləti elan olunandan dərhal sonra onun ərazisini aborigen əhalidən təmizləməyə hesablanan əməliyyatlara başladı. Ermənistan-dada qurulan daşnak hökumətinin baş naziri Hovhannes Kaçaznuni 1923-cü ildə Rumıniyanın Konstant-sa şəhərində keçirilən "Daşnaksütyun" partiyasının konfransına təqdim etdiyi "Daşnaksütyunluq bir iş qalmadı" məruzəsində deyirdi: "Biz ilkin olaraq türklərin mütləq çoxluq təşkil etdiyi əraziləri təmizləmək yolunu tutduq". Bu "təmizləmənin" ancaq Zəngəzur mahalındakı azərbaycanlı qurbanlarının sayı on mindən çox idi. Daşnak Ermənistanının yerində qurulan Sovet Ermənistanında isə azərbaycanlıların deyil, onların adı ilə bağlı olan toponimlərə qarşı soyqırımına start verildi. 1919-1935-ci illər arasında bu ərazidə 190-dan çox azərbaycanlıların yaşayış məntəqəsinin adı dəyişdirildi. 1933-cü ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının Zaqafqaziya bölməsinin Ermənistan bölməsi nəzdində respublikada bunu icra etməli olan Coğrafiya Komissi-

yası yaradıldı. Komissiyanın verdiyi rəy əsasında 1936-cı ildə İrəvan şəhərinin adı dəyişdirilərək Yervan oldu. Əlbəttə, məqsəd ancaq şəhərin adının dəyişdirilməsi yox, onun "tükə danışan" məmarlığını "milliləşdirərək" idi və buna görə də Sovet Ermənistanının "beynəlmiləçi" rəhbərliyi erməniəsilli memarı, retrospektiv neoklassizm ustası, 1914-cü ildə şəhərsalma üzrə ən nüfuzlu mütəxəssislərdən biri, İmperator Rəssamlıq Akademiyasının akademiki Aleksandr Ovanesoviç Tamanyan İrəvanın baş planını hazırlamaq üçün İrəvana dəvət etdi. 1923-cü ildə İrəvana köçən, Xalq Komissarları Sovetinin baş mühəndisi və Ermənistan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü təymin olunan Tamanyan ona həvalə edilən işlərin həyata keçirilməsinə başladı. Onun fəaliyyəti barədə 1943-cü ildə Nijdenin rəhbərliyi ilə Erməni Milli Komitəsinin (Faşist Almaniyasının nəzarətindəki qurum) Krimda nəşr etdirdiyi "Hay azq" ("Erməni milləti") jurnalının ikinci nömrəsində onun İrəvanda fəaliyyətini belə ümumiləşdirilirdi: "Tamanyanın üslubu kiçik bir əyalət şəhərinin Ermənistanın müasir paytaxtına, böyük sənaye və mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsinə kömək etdi, tikililərə milli ruh verdi".

Faşizmin rüporu olaraq nəşr edilən jurnalda söhbət İrəvan tikililərinə məmar Tamanyanın verdiyi "milli ruh"dan gedirdi.

Yuxarıda qeyd edilənlərin fonunda 1988-ci il iyulun 18-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri A.A. Qromikonun Qarabağ məsələsi ilə bağlı azərbaycanlı və erməni deputatların iştirakı ilə keçirilən iclasın stenoqramına baxmaq bu gün də maraqlıdır. İclasda Ermənistan nümayəndə heyəti adından çıxış edən və "məsələnin hüquqi həllini təklif edən" İrəvan Universitetinin rektoru, akademik Sergey Ambartsumyanın sözünü keçmiş SSRİ-nin faktiki rəhbəri, Azərbaycanlılara qarşı mənfi münasibəti heç kimdə şübhə doğurmayan Mixail Qorbaçov başladıqı cümləni yarıda kəsərək soruşur: "Siz tələbələrinizi belə öyrədirsiniz?".

"Yoldaş Qorbaçov! Mən dəqiq elmlərdən dərs deyirəm"- deyər, rektor cavab verir. Qorbaçov növbəti sualını səsləndirir:

- Bakıda nə qədər erməni yaşayırdı?

- 200 mindən çox...

- Bakıdakı ermənilər haqqında düşünmüsünüzmü?

Universitet rektoru cavab verməkdə çətinlik çəkir və ölkə rəhbəri növbəti sualını verir:

- Mənə deyir, əsrin əvvəllərində İrəvanda nə qədər azərbaycanlı var idi?

Ambartsumyan bu suala cavab verə bilməyəcəyini bu cür izah edir ki, ömrü boyu dəqiq elmlərlə məşğul olub, dəqiq statistika olmadığı üçün cavab verməkdə çətinlik çəkir.

SSRİ-nin siyasi rəhbərin "ömrü boyu dəqiq elmlərlə məşğul olan"

akademikə cavabı belə olur:

- Bilməyə borclusunuz. Yadınıza salım: əsrin əvvəlində İrəvanda əhalinin 43 faizi azərbaycanlı idi. İndi azərbaycanlılar neçə faizdir?

- İndi çox azdır. Yəqin ki, bir faiz.

- Mən erməniləri azərbaycanlıları oradan qovmaqda günahlandırmaq istəmirəm...

Məhz II Dünya Müharibəsinin başlaması ilə Sovet Ermənistanında azərbaycandilli toponimlərinin qırğını prosesini səngiməsinə baxmayaraq, sonradan bu istiqamətdə fəaliyyətin nəticəsi olaraq 1930-1991-ci illər ərzində Qərbi Azərbaycanda 600-dən çox türk toponiminin adı dəyişdirildi. Ümumilikdə isə 1918-ci ildən 1980-ci illərin ortalarına qədər 254 türk mənsəli yaşayış məntəqəsinin adı Ermənistanın xəritəsindən tamamilə silindi, azərbaycanmənşəli toponimlərə vurulan cəllad baltaları 1991-ci ildən sonra da davam etdi.

Məqsəd bu coğrafiyada əsrlərcə yaşayan xalqın izini silmək istəyindən başqa bir şey deyildi və o istək bu gün də Qərbi Azərbaycan ərazisində yaranan Ermənistan dövlətinin aparıcı siyasəti olaraq qalmaqdadır. Xatırlatma üçün qeyd edək ki, yaxın zamanlarda "Yutub" sosial şəbəkəsində 1993-cü il iyulun 23-24-də keçirilən "Yerkrapa" hərbi təşkilatının Birinci Qurultayında səhra komandirləri qarşısında Ermənistan prezidentinin çıxışı o siyasətin dəyişmədiyini təsdiq edir.

Levon Ter-Petrosyan lideri olduğu Erməni Ümummilli Hərəkatı və onun silahlı qolu "Yerkrapa"nın ermənilərin 600 ildən bəri (ermənilərin Qərbi Azərbaycana gələrək məskunlaşdığı tarixi isə 1828-ci ildir- M.H) həll çözmə bilmədiyi problemi həll etdiyini vurğulayır.

Çıxışını davam etdirən Ter-Petrosyan, əslində, ermənilərin Dağlıq Qarabağ avantürasının əsl məqsədinə özü də bilmədən açıq, aparılan siyasətin hansı siyasətə hesablandığını qeyd edir: "Təsəvvür edin ki, əgər bu gün Ermənistanda, 1988-ci ilə qədər burada yaşayan digər millətlərdən olan (azərbaycanlıları nəzərdə tutur- M.H) 170 min insan yaşamaqda davam etsəydi, bu gün bizim dövlətimiz olmazdı. Biz nə şimal rayonlarımızı, nə də Göyçə (Sevan) rayonunu qoruya bilməzdik.

Unutmayın, yadınıza salım ki, Vardenis (Basarkeçər), Masis (Zəngibasar) və Amasiya bölgələrində azərbaycanlılar çoxluq, Zəngəzur bölgəsində əhalinin böyük hissəsini təşkil edirdi. İndi bu problem həll olunub. Bu problemi biz öz hərəkətimizlə həll etdik".

Bu çıxışı ilə 32 il əvvəl Levon Ter-Petrosyan yarımçıq şərqşünas olduğu kimi də yarımçıq siyasətçi olduğunu təsdiq etdi və həmin "odlu" nitqindən bir neçə il sonra prezidentlik postunu da yarımçıq tərkd etdi.

Tarixə ekskurs epizodları ilə iş-tirəkçiləri maraqlandıran faktların

səsləndiyi Konfransda tarixi vətənlərindən ölüm təhdidi altında çıxarıldıqları, onların əsrlər boyu yaratdıqları mədəni irsin və qəbiristanlıqların məhv olunması ilə bərabər, 100 illik ədalətsizliyin həll olunması yolları da göstərildi. Konfransda Ermənistan hökumətini qərbiazərbaycanlıların doğma torpaqlarına təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə qayıdışını qeyd-şərtsiz təmin etməyə və bunun üçün beynəlxalq hüquqa uyğun real addımlar atmağa çağırış edən bəyanat qəbul edildi. Bəyanatda beynəlxalq təşkilat və qurumlara səslənən soydaşlarımız qayıdış hüququnun təmin edilməsini regionda yaşayışın bərqərar olması üçün zəruri şərt olduğu bildirilir.

Qardaş Türkiyə Respublikasının paytaxtında keçirilən "Qərbi Azərbaycana qayıdış insan hüquqlarının aliliyinin mühüm şərti kimi" mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda o məqam xüsusi vurğulandı ki, Ümummilli Liderin ölkəmizdə ikinci dəfə siyasi hakimiyyətdə olduğu dövrlərdə qayıdış üçün siyasi və hüquqi əsasların yarandı. Qayıdışın təməl prinsipləri 1997-ci il dekabrın 18-də Prezident Heydər Əliyevin imzaladığı "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" Fərmanda belə əsaslandırılırdı: "Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indiki Ermənistan adlandırılan ərazidən- min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlarla məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir". Daha sonra 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi ilə Prezident Heydər Əliyevin sədrliyində Dövlət Komissiyası yaradıldı və bu istiqamətdə çox mühüm ictimai-siyasi, elmi-tədqiqat işlərinin yeni mərhələsi başlandı. Prezident İlham Əliyevin bilavasitə qayğısı, təşəbbüsü və siyasi iradəsi ilə Qərbi Azərbaycan İcmasının səsi xüsusilə Vətən Müharibəsində qazanan Zəfərdən sonra həm ölkə daxilində, həm də onun hüudlarından kənarda eşidildi.

Bir əsrdə ölüm, işgəncə və bunnlardan ağır olan Vətən həsrəti ilə yaşayan insanlarımızda qayıdışa inamı da bu faktorlar şərtləndirir.

“Qərbi Azərbaycan İrsi: Ermənistanda azərbaycanlıların maddi-mədəni irsinin – qəbiristanlıqların sistemli qaydada dağıdılmasının nəticələri və beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə dair hesabat və materiallar” kitabının I cildinin təqdimat mərasimi

İyunun 24-də “Qərbi Azərbaycan İrsi: Ermənistanda azərbaycanlıların maddi-mədəni irsinin – qəbiristanlıqların sistemli qaydada dağıdılmasının nəticələri və beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə dair hesabat və materiallar” kitabının I cildinin təqdimat mərasimi keçirilib.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının Siyasi partiyalar və qanunvericilik hakimiyyəti ilə əlaqələr şöbəsinin müdiri Ədalət Vəliyev, xarici işlər nazirinin müavini Elnur Məmmədov, Baş prokurorun müavini Elmar Camalov, rəqəmsal inkişaf və nəqliyyat nazirinin müavini Saməddin Əsədov, Milli Məclisin deputatı, Qərbi Azərbaycan İcması İdarə Heyəti sədrinin müavini Qaya Məmmədov, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi sədrinin müavini Gündüz İsmayilov, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin icraçı direktoru Rəvan Həsənov, AMEA-nın Tarix və Etnologiya İnstitutunun direktoru professor Kərim Şükürov, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin rektoru, Qərbi Azərbaycan İcmasının Müşahidə Şurasının üzvü professor Gülçöhrə Məmmədova, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yanında Geodeziya və Kartoqrafiya üzrə Dövlət Agentliyinin İdarə Heyətinin sədri Nazim İsmayilov və Qərbi Azərbaycan İcmasının İdarə Heyətinin sədri, Milli Məclisin deputatı Əziz Ələkbərli tədbirdə çıxış edərək nəşrin mövzusunun əhəmiyyəti, məqsədi və aktuallığı barədə fikirlərini bölüşüblər.

Qeyd olunub ki, Ermənistan ərazisindən zorla çıxarılmış soydaşlarımızın beynəlxalq proses çərçivəsində təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə öz doğma torpaqlarına geri qayıtmaları, onların fundamental hüquqlarının bərpa və təmin edilməsi ölkəmizin prioritetləri arasındadır. Müxtəlif dövrlərdə soydaşlarımıza qarşı həyata keçirilən deportasiya nəticəsində onlara məxsus məscidlər və qəbiristanlıqlar kütləvi şəkildə dağıdılıb, yer adları dəyişdirilib. Qeyd edilən deportasiya siyasətinin son dalğası nəticəsində 300 minə yaxın insan öz dədə-baba torpaqlarından məcburi şəkildə çıxarılıb. Nəticədə Ermənistan regionda monoetnik dövlətə çevrilib.

Vurğulanıb ki, Qərbi Azərbaycandakı soydaşlarımıza qarşı beynəlxalq hüquqa zidd əməllərin cəzasız qalmasından ilhamlanan Ermənistan 30 ildən çox müddətə Azərbaycan torpaqlarını işğal altında saxlayıb. Ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı yalnız etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirilməyib, eyni zamanda, soydaşlarımıza məxsus maddi-mədəni irsin yer

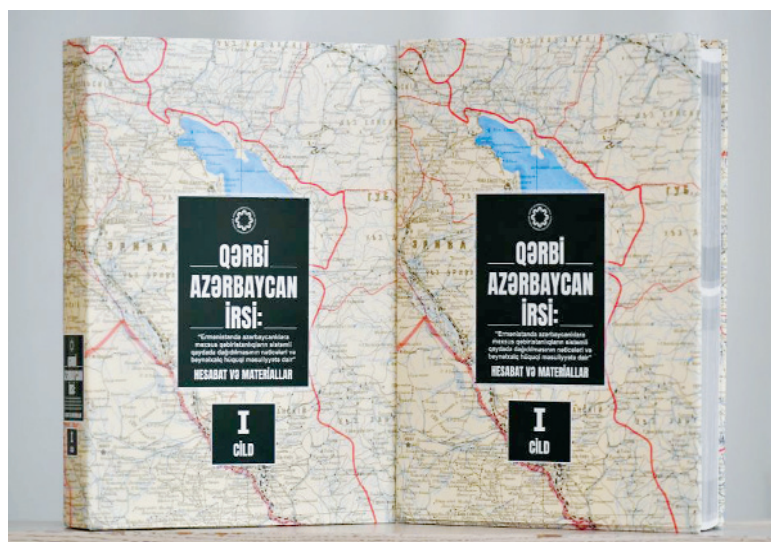
üzündən tamamilə silinməsinə yönəlik vandalizm aktları törədilib.

Bildirilib ki, qəbiristanlıqlar bir xalqın keçmişi, inancı və kollektiv yaddaşdır. Ona görə də qəbiristanlıqları dağıtmaq həmin xalqın izlərini coğrafiyadan silmək cəhdidir. Bu, həm də hər kəsin bildiyi kimi beynəlxalq humanitar hüququn və insan hüquqlarının ciddi şəkildə pozulmasıdır.

Natiqlər qeyd ediblər ki, Ermənistan dünyada nadir monoetnik və monokonfessional bir cəmiyyət strukturuna malik dövlətdir. Bu da təbii olaraq orada başqa mədəniyyətə nifrət hissinin alovlandırılıb və həttə dövlət təbliğatının bir formasına çevirib. Bu əməllər təkcə tarixi ədalətin deyil, beynəlxalq hüququn, o cümlədən 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarının, UNESCO konvensiyalarının və digər mühüm sənədlərin də kobud şəkildə pozulmasıdır.

Tədbirdə, həmçinin Qərbi Azərbaycanla bağlı videoçarx nümayiş olunub.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tövsiyəsi ilə Qərbi Azərbaycan ərazisində azərbaycanlıların tarixən yaratdığı dövlətçilik ənənələri, maddi və qeyri-maddi mədəni irsi, məruz qaldıqları tarixi ədalətsizliklər və cinayətlər, itirdikləri maddi-mənəvi sərvətlər haqqında davamlı tədqiqatlar aparılmaqdadır. Bu istiqamətdə müasir elmi yanaşmalara uyğun yeni fundamental araşdırma –

“Qərbi Azərbaycan İrsi” tədqiqatları seriyası nəşr edilməyə başlanılıb. “Qərbi Azərbaycan İrsi: Ermənistanda azərbaycanlıların maddi-mədəni irsinin – qəbiristanlıqların sistemli qaydada dağıdılmasının nəticələri və beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə dair hesabat və materiallar” kitabının I cildi seriyanın ilk nəşridir və Azərbaycan, ingilis, rus dillərində nəfis tərtibatla çap edilib.

Seriyanın 5 hesabatdan ibarət olması nəzərdə tutulub. I, II, III hesabatlarında Qərbi Azərbaycanda Ermənistan dövləti tərəfindən məqsədli şəkildə dağıdılan azərbaycanlılara məxsus qəbiristanlıqlar, IV hesabatda məscidlər, V hesabatda isə pirlər və türbələr öz əksini tapacaq.

Kitabın I cildində 1991-ci ilə qədər Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş, indi isə yalnız xarabalıqları

qalmış 700-dən çox azərbaycanlı qəbiristanlığının 201-nin övvəlki və indiki vəziyyətindən bəhs edilir.

Tədqiqat zamanı 1890-1991-ci illərdə Rusiya imperiyası və daha sonra Sovet İttifaqının Baş Qərargahı tərəfindən tərtib və nəşr edilən, uzun müddət məxfilik statusunda saxlanılan müxtəlif ölçülü 250-dən çox topoqrafik xəritədən, ötən əsrə və müasir dövrə aid Amerika Birləşmiş Ştatlarının kəşfiyyat peyklərinin təsvirlərindən, Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan arxivlərində saxlanılan sənədlərdən, Almaniya, ABŞ, Rusiya kitabxanalarındakı mənbələrdən, foto-video materiallardan, Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlıların xatirələrindən istifadə edilib.

Araşdırmada istinad edilən xəritə kolleksiyaları Berlin Humboldt Universitetinin Coğrafiya Departamentindən, Greifsvald Universiteti-

nin Coğrafiya və Geologiya İnstitutundan, İndiana Universitetinin Elmi Kitabxana Fondundan, ABŞ Milli Konqres Kitabxanasından, Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin Tarixi kartoqrafiya bölməsindən toplanılıb.

Elmi əsərlərin yazılması üçün dünyada tanınan “Çikaqo 17 nəşr üslubu”nda hazırlanmış tədqiqat işində multispektral təhlil metodları mühüm yer tutur. Kitabda ABŞ Geoloji Xidmətinin EROS mərkəzindən əldə edilən “Landsat-4” və “Landsat-5” peyklərinin 3-cü və 4-cü sensorlarından alınmış multispektral təsvirlər əsasında landşaft transformasiyaları və bitki örtüyü dinamikası təhlil olunub. İnfraqırmızı və qırmızı spektral diapazondakı aparılan analizlər torpaq örtüyündə və torpaq istifadəsindəki dəyişikliklərin, eləcə də qəbiristanlıqların landşaft mühitinin dəyişməsinin aşkarlanmasına imkan verib.

İki hissədən ibarət olan kitabın birinci hissəsində hesabatın məqsədi və tədqiqatın predmeti müəyyən edilir, tədqiqatın metodologiyasından bəhs olunur. İkinci hissədə isə Qərbi Azərbaycanın hər bir rayonu üzrə qruplaşdırılmış qəbiristanlıqların yerləşdiyi kəndlərin tarixi inkişafı, demoqrafik göstəriciləri, kəndlə bağlı toponimik və inzibati dəyişikliklər, əhalinin köç və deportasiya prosesi, qəbiristanlıq və digər mədəni irs obyektlərinin mövcud vəziyyəti sistemli şəkildə təqdim edilir.

Dilin lüğət tərkibində xüsusi lay təşkil edən frazeoloji vahidlərin xalq danışq dilinə məxsus olanları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Xalq danışq dilinin frazeoloji birləşmələri ədəbi dili zənginləşdirir, ədəbi dillə xalq danışq dilini də bir-birinə yaxınlaşdırır.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin qarşılıqlı şəkildə tədqiqi yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də xalqın keçdiyi tarixi yolun izlənməsi, həyatında baş verən dəyişiklikləri üzə çıxarmaq baxımından da vacibdir. "Xalqın həyatında, məişətində özünü göstərən dəyişikliklər dialekt leksikasında əks olunur. Cəmiyyətin və dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq müəyyən sözlər dialekt leksikasına daxil olur, sonradan bunların bir hissəsi işləkliyinə saxlayır, bir hissəsi isə, ümumiyyətlə, ünsiyyətdən çıxır. Ədəbi dilin lüğət tərkibi ilə müqayisədə dialekt leksikası daha mühafizəkardır. Dilin qədim leksik qatına aid olan sözlər şivələrin lüğət tərkibində daha çox qorunub-saxlanılır" [41, 203].

Dialekt və şivələrdəki frazeoloji vahidlərdən danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu vahidlərin bəziləri müəyyən dialekt və şivələrdə paralel işlənə də, bəziləri sadəcə bir bölgənin dialekt və şivələri üçün xarakterikdir. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi dilimizin digər dialekt və şivələri ilə ortaq dil vahidləridir ki, bunların da bəziləri müxtəlif, bəziləri isə eyni leksik-semantik yükü daşıyır, struktur baxımından bəzən eyni, bəzən isə fərqli olur. Bu baxımdan Naxçıvan dialekt və şivələri ilə Qərbi Azərbaycan şivələrinin ortaq xüsusiyyətləri daha çox diqqəti cəlb edir. Bu da, təbii ki, bu regionların ərazi baxımından bir-birinə yaxın olması və şivələrin daim qarşılıqlı əlaqəsinin məntiqi nəticəsi kimi xarakterizə oluna bilər.

Dialekt leksikasında özünəməxsus yeri Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan dialekt və şivələri frazeoloji vahidlərin işlənmə dərəcəsi və yeri baxımından dilin frazeologiya sahəsi üçün olduqca zəngin material verir. Bu cür dil vahidləri nitqin daha obrazlı və rəngarəng olmasına xidmət edir və xalq dilində onların çox zəngin və orijinal nümunələri meydana çıxır. Bu isə şivələri bir daha ədəbi dildən fərqləndirir, onların özünəməxsusluğunu üzə çıxarır və ifadə imkanlarını artırır. Xalqın obrazlı təfəkkürünün məhsulu olan bu ifadələr uzun əsrlər boyu yaranaraq formalaşmışdır; müəmməl şəkildə alaraq bu gün dialekt və şivələrdə geniş şəkildə işlənir. "Frazeoloji birləşmələr həm forma, həm də mənaca monolitləşir. Yeni eyni formada yalnız bir məna, bir məzmun ifadə edir. Başqa sözlə desək, frazeoloji vahidlər nə forma, nə də məna, məzmun cəhətdən tərkib hissələrinə ayrılır, sabit qalır" [5, 126]. Xalq dilində bu daşlaşmış leksik vahidlər eynilə folklor nümunələri kimi uzun bir tarixi dövr ərzində babalarımızın, atalarımızın təcrübəsindən keçərək sabitləşmişdir.

Naxçıvan və Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin frazeologiyası özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir və Azərbaycan dilinin dialekt sistemində xüsusi yer tutur. Lakin məlumdur ki, dilimizin dialekt və şivələri bir-birindən fərqli cəhətləri ilə olduğu kimi, ortaq xüsusiyyətləri ilə də tədqiqatlarda yer alır. Bu baxımdan Naxçıvan dialekt və şivələrində

Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən ortaq frazeoloji vahidlərin məna çalarları

vələrində qeydə aldığımız frazeoloji vahidlərin digər bölgələrə məxsus dialekt və şivələrdə də işlənməsinə rast gəlmək mümkündür. Bu haqda Q. Hacıyevanın fikri diqqəti cəlb edir: "Tədqiqatlar göstərir ki, frazeoloji vahidlər ədəbi dil materialı olmaqdan daha çox dialekt faktıdır. Birbaşa xalq dilindən süzülüb gələn bu ifadələrin bir qismi sonradan, zaman keçdikcə ədəbi dilin lüğət tərkibində özünə yer qazanmış olsa da, bir qismi də öz varlığını canlı danışq dilində qorumuşdur. Müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, müasir türk dilləri ilə səsləşən və Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində yer alan frazeoloji birləşmələrin bir qismi Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində öz varlığını paralel şəkildə qoruyub saxlamışdır" [7, 238].

Dialekt və şivələrdə ortaq işlənən frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti feili və ismi frazeoloji vahidlərdir. Belə frazeoloji vahidlər iki, bəzən də daha çox dialekt və şivə qrupunda söz və söz birləşməsi şəklində özünü göstərir. Dialekt və şivələrdə olan frazeoloji vahidlərin tədqiqi bizə dilimizin şifahi formasının nə qədər zəngin və qədim olduğunu göstərir. Dialekt və şivələrdə leksik vahidlərlə yanaşı, frazeoloji vahidlərin də toplanması, tədqiqata cəlb olunması və onların elmi təhlilinin verilməsi frazeologiyanın tədqiqat sahəsinin genişlənməsində, ədəbi dilin söz ehtiyatının artırılmasında çox önəmlidir. Frazeoloji vahidlərin söz birləşmələri ilə də bir sıra ortaq xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlərdən biri və ən əsası onların əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə qruplaşdırılmasıdır. Naxçıvan dialekt və şivələrindən topladığımız frazeoloji birləşmələr də əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə ismi, feili və zərf birləşmələrindən ibarət olur. "Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin frazeologiyasının zənginləşdirilməsində əsas mənbələrdən biri dialekt frazeologiyasıdır. Dialekt frazeologiyası qrammatik baxımdan nitq hissələrinin iştirakına görə bir-birindən fərqlənir". [9, 407]

Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən elə frazeoloji vahidlər vardır ki, onlar Azərbaycanın digər dialekt və şivələrində, xüsusilə Qərbi Azərbaycana məxsus şivələrdə də işlənərək eyni məna kəsb edirlər. Belə frazeoloji vahidlər həm də söz və söz birləşməsi səviyyəsində özünü göstərir. Söz birləşməsi şəklində olub eyni məna ifadə edən frazeoloji vahidlərin bəzilərinə leksik, eləcə də fonetik variantlılıq da özünü göstərir. Söz birləşməsi şəklində olub ortaq işlənərək eyni məna kəsb edən bəzi frazeoloji vahidlərə diqqət yetirək: anqutu çıxmaq (Babək, Kəngərli, Naxçıvan, Çənbək, Füzuli, Qarakılse) - hədsiz arqlamaq: Bira təzə gələndə anqutu çıxmışdı, indi məşallah düzəlip (Şah-taxtı); Gedənin dännənmaxdan anqutu çıxıf (Füzuli) [1, 24]. Bu frazeoloji birləşmə dilimizin Füzuli və Qərbi Azərbaycan şivələri ilə ortaq şəkildə işlənir və eyni mənanı ifadə edir. Çort getməx? (əksər şivələrdə): Elə də çorta gedip, görən desin dünya:n yükü b:n çyindədi (Babək). Bu frazeoloji vahid fikirləşmək mənası ifadə edir. Onun eyni variantda və mənadə dili-

Şəkar Məmmədova
ADPU, Türkoloji
mərkəzin direktoru
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

mizin Qərbi Azərbaycan şivələrində [4, 109] də işləndiyi qeyd olunur. Hoydu-hoyduya götürməx? (Babək, Naxçıvan, Çənbək, Qəmərlı, Vədi, Zəngibasar) - ələ salmaq, lağa qoymaq mənalarda işlənir: Haylə şeylərdən ötərin el adamı hoydu-hoyduya götürür (Şəur).

Məna zənginliyi ilə seçilən frazeoloji vahidləri Azərbaycan dili şivələrində semantika səviyyələrinə görə çoxmənalı, omonim, sinonim, antonim kimi qruplara bölmək olar. Bu bölgüyə əsasən bəzi frazeoloji vahidləri nümunə göstərmək olar:

Xapan qalmaq frazeoloji vahidi Naxçıvan və Qərbi Azərbaycan şivələrində çoxmənalı frazeoloji vahid kimi özünü göstərir.

Xapan qalmaq Şahbuz, Şuşa, Şəur, Qərbi Azərbaycanın Hamamlı şivələrində "tək, yalnız qalmaq"; "sahibsiz qalmaq", "boş qalmaq" mənalarda işlənir. Məsələn:

"Gözüm də bi yannan tutuldu, evdə xapan qalmışam (Şəur); Yazığın heç kəsi yoxdu, öydə xapan qalıf (Şuşa).

Xapan qalmaq frazeoloji vahidi birinci cümlədə "tək, yalnız" mənasında, ikinci cümlədə "sahibsiz qalmaq" mənasında işlənir". [9, 412]

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin sinonimliyinin geniş şəkildə işləndiyini müşahidə etmək olar. Burada sinonimlər müxtəlif yollarla yaranır: 1) frazeoloji vahidlərin tərkibindəki feillərin və ya isimlərin başqa sözlə əvəz edilməsi ilə; 2) leksik tərkibi müxtəlif olan frazeoloji vahidlər əsasında yaranan sinonim frazeoloji vahidlər.

Başını bezdəməx? (Şəur), başını təlləməx' (Çənbək) - aldatmaq, başına kələk gəlmək; qəhmər çıxmaq // qahmar durmaq (Babək, Culfa, Çənbək, Şəur, Zəngilan) - tərəfini saxlamaq mənalarda sinonim kimi özünü göstərir. Bu sinonim cərgə feilin başqa sözlə əvəz olunması ilə yaranmışdır.

Leksik vahidlərdə olduğu kimi, frazeoloji vahidlərdə də antonimlik özünü göstərir. "Antonimlik təkə özünü leksikada yox, həm də frazeologiyada göstərir. Frazeoloji antonimlər leksik antonimlərdən sonra yaranmışdır" [3, 110]

Həfsələsi çatmamax (Cəbrayıl, Naxçıvan, Zəngilan) - dözə bilməmək və həfsələsini basmax (Cəbrayıl, Qubadlı, Naxçıvan) - dözmək, özünü ələ almaq mənalarda antonim kimi işlənir.

Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan dialekt və şivələrinin zəngin frazeolo-

ji sistemi yazılı ədəbiyyatımıza da təsirsiz ötürülməmişdir. Çünki şivələr həmişə ədəbiyyata təsir göstərir, ədəbi şəxsiyyətlər öz obrazlarının dilində yeri gəldikcə şivə sözlərindən istifadə edirlər. Bu baxımdan bədii ədəbiyyat nümunələrində də, şifahi xalq ədəbiyyatında olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən frazeoloji vahidlərə rast gəlirik. Dialekt və şivələrə məxsus frazeoloji vahidlərin bədii əsərlərdə işlədilməsi, əsasən, yazıcının yaşadığı dövr və ya müəllifin məqsədlə şəkildə bu ifadələri öz obrazının dilinə gətirməsi ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, bu frazeoloji vahidlərin müxtəlif məqamlarda, yerli-yerində işlədilməsi həm də yazıcının xalq dilinə bağlılığını ifadə edir. Dialektizmlər müəllifin nitqində səciyyəvi olmadığı halda, bədii qəhrəmanın dilini fərdiləşdirmək üçün istifadə edilir. Bədii əsərdə istifadə olunan dialektizmlər bədii nitqi canlandırmağa xidmət edir. Üslubi material kimi çıxış edən dialektizmlər bu və ya digər personajın nitqinin formalaşmasında bir vasitə rolunu oynayır. H. Həsənov bədii əsərlərdə dialekt sözlərin işlənmə səbəblərini aşağıdakı kimi qeyd edir: "1) Azərbaycanın müxtəlif guşələrindəki yerlərin koloritini yaratmaq; 2) xalqın xüsusi həyat tərzini, adət-ənənəsini, əmək fəaliyyətini real təsvir etmək; 3) dialektlərdə təsadüf olunan ayrı-ayrı milli əşya və məfhumları ifadə etmək; 4) əsərdəki personajların nitqlərini bir-birindən ayırmaq, fərdiləşdirmək; 5) üslubi rəngarənglik yaratmaq məqsədi ilə dialekt sözləri ədəbi dil sözləri ilə paralel işləmək və s." [8, 287].

Aşıq ədəbiyyatının ustad sənətkarlarından olan Aşıq Ələsgər "Mələk" rədifli müəmməsində daxil düşməx? frazeoloji vahidinə rast gəlirik ki, bu birləşmə Babək şivələrində, Naxçıvan və Ordubad dialektində daxil/dəxil düşməx? variantında "yavarmaq, Allahdan kömək istəmək, oturub getməmək" mənasında işlədilir: Anaxanın təkyədə qapıya daxil düşmüşdü (Naxçıvan); Ge:p dəxil düşəcəğam qəpirlənə, isdədiyimi verməyənəcn əl çəx?miyəcəğam (Dəstə). Aşıq Ələsgər də bu frazeoloji birləşməni öz əsərlərində eyni mənadə işlətməmişdir:

Dad çəkib, amana gəlir;

Dəlilə daxil düşür,

Mərizlər loğmana gəlir;

Xəstədi, Ələsgəri

Sən yetir dərməna, Mələk! [10, 169].

Məlumdur ki, Aşıq Ələsgər Göyçə aşıq mühitinin ən görkəmli nümayəndəsidir. Göyçə isə Azərbaycanın qədim və əzəli torpaqlarındandır. Onun yerləşdiyi Qərbi Azərbaycan bölgəsi həm ərazi baxımından, həm də dialekt mühiti baxımından Naxçıvana çox yaxındır. Naxçıvan dialekt və şivələri ilə Qərbi Azərbaycan şivələri arasında dilin bütün səviyyələrində ortaq xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bu ortaq frazeologiyada da var və nümunə göstərdiyimiz frazeoloji birləşmə də belə ortaq işlənən vahidlərdən biridir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində frazeoloji qatın öyrənilməsi

bizə yalnız dilimizin inkişaf səviyyəsini müəyyən etməyə deyil, eyni zamanda, frazeoloji-semantik dəyişikliklərə imkan verən qanunauyğunluqları da təyin etməyə imkan verir. Dilimizin dialekt və şivələrində müqayisəli şəkildə frazeoloji vahidlərin tədqiqi həmin dialekt və şivələr arasındakı əlaqəni, fərqliliyi və oxşarlığı üzə çıxarmaqla yanaşı, dilimizin frazeologiya bölməsinin inkişafına da yardımçı olur, həmçinin ədəbi dilimizi də zənginləşdirir. "Əlbəttə, Azərbaycan dili dialekt və şivələri bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir və bölgə nümayəndələri arada tərcüməçi olmadan (Məsələn, alman dili dialektlərindən fərqli olaraq) bir-birini başa düşürlər. Lakin danılmaz faktıdır ki, bəzi sözlər müxtəlif dialektlərdə ya arxaikləşmiş və yaxud da tamam başqa bir mənadə işlənməkdədir" [11, 121]. Bununla yanaşı, dialekt və şivələrdə frazeologiyanın əsasını təşkil edən frazeoloji vahidlərin qarşılıqlı şəkildə tədqiqi, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin fərqli və oxşar cəhətlərini müəyyənəşdirmək, eyni sərhədlər daxilində yerləşmələrini baxmayaraq, qədim tarixi xüsusiyyətlərini necə qoruyub saxladıklarını nəzərə çatdırmaqda kömək edir. Bu həm də xalqın tarixi formalaşma dövrünün tədqiqi ilə əlaqəli şəkildə araşdırılmalıdır.

Dil mədəniyyətinin yüksəldilməsində frazeoloji vahidlər mühüm rol oynayır. Dil tarixinin müxtəlif mərhələlərində frazeoloji vahidlər aktiv olmuş və onlardan xalq dilində geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu isə dialekt və şivələrin frazeoloji sisteminin böyük bir təkamül keçməsinə və müasir mükəmməl səviyyəyə düşməsinə şərait yaratmışdır. Dildə daşlaşmış şəkildə özünün göstərən frazeoloji vahidlər həmçinin yaddaşlarda da həkk olunur, məqam gəldikdə, ehtiyac duyulduğu zaman işlədilir.

"Dialekt və şivələr Azərbaycan dilinin qədim ünsürlərini müəyyən etmək işində ən mötəbər mənbələrdən biridir, çünki dialekt və şivələrdə dilin qədim ünsürləri uzun müddət qalır" [2, 166] Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qrammatik zənginliyinə, öz tarixi, milli xüsusiyyətlərinə görə tam fərqli mövqeyə malik olan frazeoloji vahidlər dialektlərdə də özünəməxsus orijinal xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, frazeoloji vahidlər dil səviyyələrinin (fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik) tam təşəkkül zəminində yaranır və həmişə olduğu kimi, ictimai funksiyaları (kommunikativ, informativ, emotiv...) çərçivəsində dolğun və dəqiq rolunu oynayana qədər uzun bir inkişaf və cəllanma yolu keçir. Frazeoloji vahidlər zaman keçdikcə dil və təfəkkürün əlaqəli abstraksiyasının məhsulu olub, dilin müdrikliyinin və milli təbiətinin, xalqın etnik psixologiyasının təmsalına çevrilmişdir. Bununla da, nitq və təfəkkür vərdisləri əsasında formalaşan frazeoloji vahidlər xalqın psixologiyasının, təsəvvür və düşüncəsinin, qənaət və zövqünün, ümumi-ləşdirmə bacarığının əlamətlərini birləşdirdiyinə görə millidir.

Ədəbi dildə olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan dialekt və şivələrində də işlənən frazeoloji vahidlər hər şeydən əvvəl nitqi yığcamlaşdırır, sözün mənaça yığımını, birləşməsinə yüngülləşdirir. Tədqiqat göstərir ki, dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələrində xalq dilinin geniş imkanlarına əsaslanan frazeoloji vahidlər quruluşuna, işlənmə təzliyinə görə ədəbi dilə nisbətən daha zəngindir və rəngarəngdir.

"Qərbi Azərbaycan qayıdış" reallıqdır

Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan Naxçıvan diyarının Batabat yaylağında 21-22 iyun 2024-cü il tarixində təşkil olunmuş Qərbi Azərbaycana qayıdışla bağlı möhtəşəm bir festival-kongres keçirildi. Artıq ikinci dəfədir ki, Naxçıvan-da Qərbi Azərbaycana qayıdışla bağlı festival keçirilir və birinci dəfə oldu-ğu kimi bu festival da bütün iştirakçılarda yüksək təəssüratlar yaradı.

Azərbaycanda hal-hazırda yaşayan, daha doğrusu, öz ata-baba yurdlarından zorla qovularaq ölkənin müxtəlif şəhərlərində məskunlaşan 300 min məcburi köçkünün problemlərinin həlli həmişə ölkə başçısının rəhbərliyi ilə həyata keçirilən sosial siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri olmuşdur.

Belə ki, ölkə başçısı Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə məcburi köçkünlərin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması və onların məşğulluğunun artırılması üçün kompleks tədbirlər görülmüş, Birinci vitse-prezident xanım Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü və çağırışı ilə özəl sektorlar da bu işə qoşularaq, onlar tərəfindən bir neçə yaşayış kompleksləri tikilərək, məcburi köçkünlərin istifadəsinə verilmişdir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının, Ermənistan qoşunlarının Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindən dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılması ilə bağlı dörd qətnaməsi, o cümlədən, digər beynəlxalq təşkilatların qərar və qətnamələri 30 il müddətində ıcrasız qaldığından sonda Azərbaycanın şanlı ordusu tərəfindən bu qətnamələr Ali Baş Komandanımızın rəhbərliyi altında icra olundu və işğalda olan bütün ərazilərimiz öz həqiqi sahibi olan Azərbaycan xalqına qaytarıldı. Bununla da məcburi köçkünlərin könüllü və təhlükəsiz şəkildə, həm də beynəlxalq hüquqda təsbit olunmuş qaydalara uyğun olaraq öz doğma yurdlarına qayıtmaq hüququnun təmin edilməsinə əsaslı zəmin yarandı.

Budəfəki festival da bütün dünya ictimaiyyətinə verilən növbəti mesaj idi. Belə ki, artıq bütün dünya bunu qəbul etməlidir ki, bəşəriyyətin hər bir sakini kimi və beynəlxalq hüquqa əsasən, Qərbi Azərbaycanlıların da öz ata-baba yurdlarına qayıtmaq istəyi reallaşmalıdır. Bu möhtəşəm festivalı birgə təşkil edən Qərbi Azərbaycan İcması

Jala Qafarova-Mustafayeva,
tibb üzrə fəlsəfə doktoru

nın, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Naxçıvan nümayəndəliyi, Naxçıvan Dövlət Universitetinin, Təhsil Nazirliyinin rəhbər heyəti və bu işdə əməyi keçən hər bir şəxsə tədbiri yüksək sevgi və zövqlə ərsəyə gətirdikləri üçün, sadəcə, alqış düşür. Əlbəttə, Qərbin ermənipərəst havadarları Qarabağda özlərinə məxsus torpaqların olmadığını başa düşüb, öz istəkləri ilə oradan köçüb getmiş ermənilərin qayıdış məsələsini gündəmə gətirmək cəhdlərinin qarşılığında Qərbi Azərbaycanlıların zorla öz ata-baba yurdlarından qovulmasını və onların geri qayıdış istəklərini, bir dəfə də olsun, dilə gətirmək istəməmişlər. Buna baxmayaraq, Qərbi Azərbaycan İcması və bütün Azərbaycan xalqı Ali Baş Komandanımız, ölkə rəhbəri, Prezident İlham Əliyevin yürütdüyü qətiyyətli xarici siyasətinə sığınaraq və Avropa İttifaqının qarşıya qoyduğu istədiyi bu maneələrə baxmayaraq, özünün haqq yolunda inamla irəliləyir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Naxçıvan şəhərinin mərkəzində ucalan abidəsini ziyarət edən festival-kongres iştirakçıları əvvəlcə Heydər Əliyev Muzeyinə gələrək, Ulu Öndərin həyat və fəaliyyətini əks etdirən eksponatlarla tanış oldular, sonra isə Zəngəzur Milli Parkında, Batabat yaylağında festival-kongresin rəsmi açılışı keçirildi. Əvvəlcə Vətən müharibəsinin şəhidləri bir dəqiqəlik sükutla yad edildi. Sonra 2020-ci il dekabrın 10-da Bakıda keçirilmiş Zəfər Paradının ssenari

müəllifi və aparıcısı, polkovnik Abdulla Qurbani tədbiri açıq elan edərək Dədə Qorqud xeyir-duasını verdikdən sonra Qədim Oğuz elinin çapırları Batabat yaylağının əhatəsində bayram və qalibiyyət rəmzi olan üç tonqal qaldılar. Daha sonra Əlahiddə Ümumqoşun Ordunun Şuşayadək zəfər yolu keçmiş qəhrəmanları Şuşaya sancılan və Zəfər Paradında nümayiş etdirilən Zəfər Bayrağını Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himninin sədaları altında meydana gətirdilər. Festival-kongres iştirakçılarına Ulu Öndər Heydər Əliyevin "Mən əminəm ki, Qərbi Azərbaycandan qovulmuş məcburi köçkünlər mütləq öz ata-baba yurdlarına qayıdacaq" sözləri ilə hazırlanmış video-rolük, möhtəşəm qələbəyə həsr olunmuş "Zəfər marşı", Naxçıvan Dövlət Universiteti Tələbə Teatr Studiyasının "Dərələyəz" kompozisiyası təqdim olundu.

Tədbirin rəsmi hissəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəsi Fuad Nəcəfli, Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil naziri Emin Əmrullayev, Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru Elbrus İsayev, Qərbi Azərbaycan İcması İdarə Heyətinin sədri, Milli Məclisin deputatı Əziz Ələkbərli, Qərbi Azərbaycan İcması İdarə Heyətinin üzvü, Qərbi Azərbaycan Araşdırma Mərkəzinin təsisçisi, ADPU-nun prorektoru, professor Mahirə xanım Hüseynova, Türkiyənin İğdır Universitetinin rektoru Mehmet Hakkı Alma çıxış edərək Qərbi Azərbaycana qayıdışın reallaşacağına əminliklərini bildirdilər. Tədbirə 300-dən çox rəsmi qonaq dəvət olunmuşdu. Onların arasında beynəlxalq təşkilatları, elm mərkəzlərini təmsil edən şəxslər də var idi.

Rəsmi hissədən sonra tədbirin bədii hissəsi öz rəngarəngliyi ilə Batabat yaylağında bütün iştirakçıların qəlbində unudulmaz, xüsusi təəssüratlarla dolu bir iz buraxdı. Əlahiddə Ümumqoşun Ordunun komandanı, əslən Dərələyəz mahalından olan general-polkovnik Kərəm Mustafayevin təşkilatçılığı ilə Batabat yaylağında qurulmuş Dərələyəz, Zəngəzur, İrəvan, Zəngibasar, Göyçə, Vedibasar və s. on bir adda adlandırılmış, Qərbi Azərbaycana məxsus mahallara aid çadırlarda həmin diyarların özünəməxsus folklor nümunələri, milli mətbəxi,

adət-ənənələri, digər dəyərləri təbliğ olundu və bu hər kəsə ayrı bir ovqat yaradı.

Batabat yaylağında Qərbi Azərbaycandan olan tanınmış və Azərbaycan cəmiyyətində xüsusi nüfuz sahibi olmuş şəxslərin portretləri olan lövhələr yerləşdirilmişdi. Həmin lövhələrdən birində ömrünün sonunadək ürəyi Vətən həsrəti ilə döyünən Atam - istefada olmuş polkovnik, şair-puplist Rəhman Bəhman oğlu Mustafayevin də şəkli olan lövhəni gördükdə hansı hissləri keçirdiyimi sözlə ifadə edə bilmirəm.

*Bəyəli yaylağı, Qıblə bulağı
Cənnətin laləzər bir parçasıdır.
Bağrına basardı gələn qonağı,
Sallı bu yerlərin gül xalçasıdır.*

*"Qisas qiyamətə qalmaq!" deyiblər,
Bir gün oynacaq ruhu babamın.
"Torpaqdan pay olmaz, olmaz!" deyiblər,
Tanrıya çatacaq ahı babamın.*

(Rəhman Mustafayev)

Qərbi Azərbaycandan olan iki gəncin toy mərasiminin keçirilməsi festival-kongresə fərqli bir ahəng qatmaqla yanaşı, o yurd yerlərinə qayıdışa inamı bir az da artırdı. Qurulmuş toy mağarında açılmış süfrələrdə verilən dadlı-tamlı milli mətbəximizin ləziz təamları tədbirə xüsusi rəng verdi. Yeni ailə quran, əslən Qafandan olan Elvin və Fəridə toylarının belə bir festivalda keçirilməsinin onların həyatlarında ən unudulmaz gün kimi qalacağını bildirdilər.

24 dekabr 2022-ci il tarixində Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında görüş zamanı etdiyi möhtəşəm çıxışında işlətdiyi "Əminəm ki, gün gələcək və Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız, onların yaxınları, uşaqları, nəvələri tarixi diyarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdacaqlar. Mən əminəm ki, bu gün gələcək və əminəm ki, Qərbi azərbaycanlılar böyük coşqu və həvəslə öz doğma torpaqlarına qayıdıb orada yaşayacaqlar" ifadələri artıq ata-baba yurdumuz olan "Qərbi Azərbaycana Böyük Qayıdış"ın start düyməsinin basılması idi və bizləri bu yoldan, bu istəkdən heç kim yayındıra bilməz.

Şurnuxu kəndi Zəngəzur mahalının Gorus rayonunda yerləşən sıx meşələr, keçilməz dağlar, sır-sır axan şəlalələr, bir-birini kəsib-keçən dərin dərələr diyarıdır. Xüsusilə, Kəpəz dağının ətəyində özünəməxsus gözəl dağətəyi, dağa qalxıb-dikələn təpələr, meşəli yamaclar, güneyli-quzeyli otlaqlar, kolluqlar bu dağlıq kəndin gözəlliyinin əsrarəngizliyini daha da artırır, füsunkar və cazibədar edir.

Şurnuxu - Ana vətənim, Ata yurdum, ulu əcdadlarımızdan bizə qalan ən böyük sərvətimiz, ən böyük dəyərimizdir. O bizə miras kimi yox, əmanət olaraq qalıb. Bu əmanəti qorumaq və gələcək nəsillərə ötürmək bizim borcumuzdur. Vətən sevgisi müqəddəsdır və bəlkə də, bütün sevgilərin ən böyüyüdür.

Çoxəsrlik tarixə, zəngin mədəniyyətə malik, yerli sakinləri Azərbaycan türkləri olan, orta əsrlərdə inşa edilmiş əzəmətli memarlıq abidələri ilə şöhrət qazanan Azərbaycan qədim və orta əsrlər dövründə şərəfli bir tarixi yol keçmişdir. Azərbaycanın ərazisi və orada əzəldən yaşamış qədim tayfalar haqqında ərazidə olan toponim və etnotoponimlər buna sübutdur. Kənd ərazisindəki toponimlər nəzər salsaq, tam sübut edə bilirik ki, Şurnuxu kəndi əzəli, əbədi Azərbaycan xalqına məxsus olub və Ali Baş Komandanımızın növbəti cəhdlərində yenə kənd camaatı öz elinə-obasına qayıdacaq.

Xalqın tarixini, dilini və mədəniyyətini öyrənmək üçün onun yaşadığı əraziyə nəzər salmaq və toponimləri araşdırmaq lazımdır. N. Y. Marrın qeyd etdiyi kimi, "ilk ibtidai mədəniyyətə münasibətdə, coğrafiya və toponimika etnoqrafiyadan və etnonimikadan daha möhkəm və daha etibarlıdır".

Hər bir ərazinin adı - yaşayış məntəqəsi, çay, göl, dağ, dərə, yaylaq adları xalqın minillik tarixindən xəbər verir. A. V. Superenskaya ya-

Şurnuxu Zəngəzurun giriş qapısıdır

zır: "Coğrafi adlar ilk ibtidai məskənin qalıqları, qab-qacaqlar, sikkələr, sümük və s. kimi maddi mədəniyyət nümunələridir".

Bütün tarixi mənbələr sübut edir ki, hazırkı Şurnuxu ərazisi vaxtilə azərbaycanlıların sıx şəkildə məskunlaşdıqları ərazi olmuşdur. Tarixi xəritələrə istinadən, bu ərazidə olan yer adları və insan məskənləri açıq şəkildə göstərilmişdir: Baba dağ, Daşlı güney, Sarı yer, Kolabat, Ağ su, Qızlar bulağı, Uzun meşə, Göy bulaq, Güllü dərə, Quş bulağı, Göylük, Baba bulağı, Soyuq bulaq, Yasdı yasan, Kəpəz dağı, Qəhrəman çiməni, Məcidli, Xarab körpü, Cəhənnəm dərəsi, Üç ağac, Armudluq, Almalıq, Dəhnə, Göy bulaq, Həşim bəy bulağı, Anabat, Qaramalıq, Mərcimək yurdu, Quzeygah, Qoşnalı bulağı, Kərim yeri, Çala yurdu, Qoyun damı, Quş bulağı, Layış bulağı, Tas, Qaranlıq meşə və s. obrazlı ifadə ilə desək, toponimlər xalqın tale kitabıdır, daş yaddaşdır. Bu kitabı oxuduqca xalqın keçmişi, bu günü haqqında tam məlumat əldə etmək olur. Xalqın milli varlığını özündə əks etdirən toponimlər, hidronimlər, oronimlər, etnonimlər və urbonimlər - bir sözlə, bütün onomastik vahidlər xalqın ana dilində yaranır və onunla yaşayır.

"Şurnuxu" toponimi, bəzi tədqiqatçıların yazılarına görə, Azərbaycan dilində "kiçik şəlalə" mənasında işlənən "çırnox" sözünün fonetik forması olan "şumux", "şırnux" sözü əsasında əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilinin Qazax dialektində "sürətlə axın" mənasında "şırnoy" sözü də işlənir. Bəzi tədqiqatçılar bunu Şıraklar (Şuraklar) tayfasının adı ilə də bağlayırlar. Bu türk tayfası IV əsrdə tarixi mənbələrdə burada məskun-

Ağayeva Natəvan
Fəxrəddin qızı

laşıb yaşadıkları yer kimi göstərilir.

Kənd sakinləri öz keçmişlərini xatırladıqca şirin söhbətlərində mütləq kəndə olan yerlərin adlarıyla xatırlayırlar. Kəndimizin hörmətli ziyalılarından olan Ələsgər Həsənlı şərlərindən birində kəndi belə xatırlayıb:

Yadıma düşür

*Unuda bilmirəm Daşlı güneyi,
Sarı yer, Kolavat yadıma düşür.
O Qızlar bulağı, Ağ suyun neyi,
Dağ seli, o gürşad yadıma düşür.*

*Hanı boz dumanlı Kəpəzim, hanı?
Əsə dağ havası, coşdura qanı.
Gəzib dolanardım bağı, bostanı,
Qabbaca, bağ-bağat yadıma düşür.*

*Kim dərdi moruğun Kərim yerinin
Yasdı Almalıqın, Güllü dərənin?
Kəsilib yolları bəndin, bərənin,
Baba dağ, Salavat yadıma düşür.*

*Görən, nə haldadır o Uzun meşə,
Sürülər çıxırmı Köylükdə dəşə?
Həyalı, ismətli o qız bənövşə,
Göl dibi, o göy ot yadıma düşür.*

*Pozuldu sahmanlı o gözəl çağım,
Gedib bir görəydim o Quş bulağı.
Suyuna həsrətdi dilim, dodağım,
Göy bulaq, Batabat yadıma düşür.*

Vətən müqəddəsdır, ülvidir. Onun hər şeyi - dağı, daşı, torpağı, suyu, səması bizim üçün əzizdir, doğmadır. Mənim Ana vətənim Şurnuxudur. Bu məmləkət azərbaycanlıların tarixi vətəni, tarixi yurduudur. Şurnuxu kəndinin tarixi çox qədimdir, onu təkcə ölkəmizdə deyil, bütün dünyada tanıyırlar.

Ata vəsiyyətini yerinə yetirən Müzəffər Ali Baş Komandan, ölkə Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə şəhidlərimizin canı, qazilərimizin qanı, ordumuzun şücaəti hesabına 30 ilə yaxın işğal altında qalan torpaqlarımız azad edildi.

2020-ci il dekabrın 24-ü Şurnuxu kəndinin Qubadlıya düşən hissəsi Azərbaycan ordusunun şanlı əsgərləri tərəfindən işğaldan azad edildikdə Ali Baş Komandan fəxrlə, qürurla "Şurnuxu Zəngəzurun giriş qapısıdır. Tezliklə biz Zəngəzurda da qələbə zəfərini duyacağıq!" dedi. Biz Sizinlə qürur duyuruq, fəxr edirik, Ali Baş Komandan İlham Əliyev. İnanırıq ki, tezliklə Qafanda, Gorusda, Mehrdə, Qarakilsədə deyəcəksiniz: "Zəngəzur bizimdir!"

Şəki şəlaləsindən düz Çinqılıhyacan toxta-madan bir nəfəsə yetirərdi məni... Bircə kəlmə "tərpən" deyər-dim... Vilisləri, Nivaları yolda tozanağa basıb ötərdi... Laçınlı kirvəm Həsən kişinin atlarının cinsindən törəmədir...

Elə özüm də Laçında Quşçu kəndində doğulmuşam. Erməni əli dəyməsin deyər atam anamı aparırdı Laçına, uşaqları orda dünyaya gətirərdi. (Belə faktlar çoxdur ki, yeni doğulan uşaqlara erməni həkimlər xətər yetirirdilər.) Bacı qardaşlarının da doğum şəhadətnaməsində Laçın şəhəri qeyd olunub. Bu da bir

maatı qanına qəltan edirlər. Xatırlayıram, Güllüxəndan xala deyirdi ki, Andranikin dəstəsindəkilər üç bacımı (biri nişanlı olub, ikisi isə xırda uşaq imiş) qəddarlıqla öldürüblər. Birinin başını kəsiblər. Sonra isə gavırların ürəkləri soyumayıb, o qız uşaqlarının cəsədləri üstündən atlarla o qədər o tərəf, bu tərəfə gedib-gəliblər ki, sümükləri qırıq-qırıq olub... Qızların adları: Sona, Kəhlik, o birini xatırlamadım... (P.S: Gözəlova Güllüxəndanın qız nəvəsi Xəzəngül Bağirova məlumat verdi ki, nənəmin 40 günlük başı kəsilən bacısının adı Fatma olub.)

Sizə onu deyim ki, ana torpaq çox şirin şeydir. Bal yalandır bu şirinliyin yanında.

Bu müsibətləri görən bir də geri dönməz eləmi? Amma ara səngiyən

Əhədşan göz-qulaq olardılar. Onlar yayda yaylağa çıxırdılar. Heyvandır da, dağda başlı-başına qalıb vəhşiləşərdi. Amma elə ki payızda gedərdim kəndə gətirməyə, məni görərdim kimi yan alardı yanıma. İy bilirdi. Düz kimi əlimi-ayağımı yalayardı. Çinqıllı yaylağından düz qapımıza kimi birməfəsə gələrdi. Yəhərin qoyub, yüyənün çəkəndə, yerdən ayağın yel kimi üzərdi. Elə vəfalı heyvan idi ki... Biz, bütün ailə üzvlərimiz, üstündən 36 il keçsə də, onu hələ də unutmamışıq. Elə hey yad edirik...

1988-ci il payızın axırı, qışın əvvəli idi. Hər gün ermənilər kəndə hücum çəkirdilər. Qadınları, uşaqları kənddən məcbur olub çıxarırdı. Kənd yavaş-yavaş boşalırdı. Noyabrın axırı idi, gecə erməni-

ki, qağan (atamıza qağa deyirdik) sizdədir? Dedim ki, xeyr. "Ay Novruz, bəs qağan üç gündür yoxdur". Dedik, bəlkə Qalaya (Qala kəndinə) gedib, orda qohumlarımız var idi, ordan da xəbər aldıq, dedilər: bura gəlməyib. Görən harda olar, hara gedər? Durdum getdim anam-gilə. Ağlımız kəsən qohum-əqrəbada sorasqıyıq, bir xəbər olmadı. Naəlac qalıb, oturdum gözlədik ki, görək nə xəbər çıxır. Səhəri gün günorta ötmüşdü ki, gördük qağam gəldi. "Ay qağa, bəs hardasan, niyə deməmişən hara getdiyini?" Dedi: "Həfsələn (hövsələn) olsun, bir gözlə, deyəcəm getdiyim yeri. Nəçə gecə idi ki, Göy at yuxumdan çıxmırdı. Boynubükük girirdi yuxuma. Yatdım yuxum gəlmədi. Erməni mənim atımı minsin, atı incitsin,

ruzsan?" Dedim: bəli. Dedi: "Səni Neftçilərdə, "Lallar nərd oynayan yer"də gözləyirəm. Əlimdə təsbeh var, aralıda duracam, yaxınlaşarsan, sənə sözüüm var". Soruşdum: kim-sən. Dedi: "Gələrsən, deyəcəm, gözləyirəm..." Ürəyimdə götür-qoy edə-edə, görəsən nə məsələdir, ha aşağı-yuxarı çəkdim, ağılıma bir şey gəlmədi. Getdim çıxdım görüş yerinə. Salamladıq, dedi: "Bilirsən, mən kiməm? Dedim: xeyr. Dedi "Mən Vəlişəm, Sarıyataqdan". Barmağımı dişlədim ki, hə, bu yəqin həmə Vəliş olacaq ki, qağam Göy atı ona əmanət etmişdi. Çayxanaya dəvət etdim, oturdum, söhbəti açdı ki, sənə Göy atdan danışacam. Ürəyim əsdi, inanmı. Elə bil əzizimdən xəbər gəlmişdi.

Söylədi ki, bəs "Biz də qaçqın düşdük, heç başım açıq olmadı ki, bir Sizi axtarım tapım. Təsədüfən, burda şəkiliblərlə rastlaşdım. Sağ olsunlar, Hətəm kişini sorasqıyıq, Sizinlə əlaqə yaratdılar. Deməli, o qarlı qış günü səhərzü Hətəm kişi bizə gəlib atı bərk-bərk mənə tapşırıb dedi ki, "Vəliş, Göy atı sənə tapşırıram, yaxşı bax. Gedib Şəkidən gətirmişəm Bakıya apara bilmirəm. Sənin yanında nə xətir-hörmətim olubsa, onu bu ata göstər". Vidalaşdı, bircə yol geri baxıb, doluxsunub, qəhərli-qəhərli "salamat qalın" deyib qapıdan çıxdı.

At yasa batdı elə bil. Nə yem yedi, nə su içdi. Yonca verdim yemədi, arpa verdim yemədi. Yaxına qoymadı məni. Eləcə at ha başın qaldırıb Qarakilsəyə, Şəkiyə boylanırdı. Fırxırıb üzü Göy bulağa sarı nərə çəkirdi. Yaxşı xatırlayıram, o yaylaqlar onun məskəni olmuşdu. İnan, qardaş, at bu günə kimi gözü-mün qabağından getmir. Heyvan olasan, sahibinə, yurduna belə vəfan ola? Atan gedəndən sonra üçcə gün yaşadı... Axşam nə illah etdim, ağzına su da almadı. Qanı qara eləcə başın qaldırıb Bayramtəpəyə boylanırdı... Bağrımın başın yandır-dı o at! Dili olan dil deyər, dərdin dağıdır... Dilsiz-ağızsız heyvanın o üç gündə nə çəkdiyini necə anladım?.. İnsan oğlu onu bacarmaz... Yaradandan savayı o halı bilən olmaz, qardaş. Səhər gəldim, gördüm ki, ağzından qan gəlib... Yemi, suyu qabağında, həsrətdən bağı yarılıb, dili ağzında yanmış Göy atın..."

Ey dünya, ey dünyanın əşrəfi olan insan, Göy atın haqqın al!

Dünyanı öz çoxşaxəli siyasi gedişləri ilə mat qoyan cənab Prezidentimiz, Müzəffər Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin yürütdüyü siyasəti, tək öz xalqımız, dövlətimiz üçün deyil, bütün insanlar üçün dünya miqyaslı, planetimizin sabahı naminə fundamental əsaslı fəaliyyəti sayəsində əminlik ki, haqqı yeyilənlər öz haqlarına yetəcək. Biz geri döncəyik!

Göy at keçir xəyalımdan... Tapdağı altında inləyir Ermənistan...

Dərdini dağıtdı:

Novruz Hətəm oğlu Bəhmənov

(Qərbi Zəngəzur,

Qarakilsə rayonu, Şəki kəndi)

Dinləyib, bölüşdü:

Azadə Yamənzı Novruzova

Göy atın tapdağında Göy at, tərpən...

didərginlik idi... Dərdimiz bir deyil ki, danışasan qurtara... Bizim əlimizi əsrlər boyu öz isti ocağımızdan soyutmağa çalışıblar... Amma di-rənmişik, durmuşuq ta 1988-ci ilin noyabr-dekabrına kimi... Bu 200 il çəkib... Bu yerin-yurdun sahibləri olan bizləri dəfələrlə ev-əşiyimizdən məcbur çöllərə töküblər. Qışın qarında-boranında dağda-daşda, yayın istisinin alavışında Muğan düzündə acılıqdan-susuzluqdan, mal-yariyadan, yatalaqlardan qırılıb, batıb camaatımız. Dünyanın yiyələri su-sub, lal olublar, bu müsibətlərə haqlı münasibət bildirməyiblər. Babanənələri nəğil edər ki, ailələr var idi, elə çadırdaca ailəlikcə xəstəlikdən batıblar, nəsiləri kəsilib. Biz zəngəzurlular, qarakilsəlilər çox müsibət çəkmişik ermənilərdən... Tarixdən az-çox xəbəri olanlar həqiqəti yaxşı bilirlər ki, bu erməniləri sonradan gətirib pərçim ediblər Qafqaza. Bir irinli çibən olublar Qafqazın bağrında. Tayqu-laq Andranikin törətdiyi müsibətlər nəticəsində çox kəndlər əhalisi ilə birlikdə yerlə yeksan edilib. Şükər, Pul və başqa kəndlər yer üzündən tamamilə silinib. Bizim Şəki kəndində də xeyli camaat qırılıb. Camaatı kahalara yığmışmışlar ki, qorusunlar. Qaranlıq Kaha yadındadır? Qarakilsəyə gedəndə yolun üstündə idi. Çox böyük kaha idi. Eni-uzunluğu bilinmirdi. Bax həmə o kahalara. Kəndin ağsaqqalı Hacı Atakişini Andranik çapar yollayıb, danışığa çağırıb. Qənsilərin (kəndin ortasında yerləşən idarə binasına camaat belə deyirdi) qabağında görüş təyin ediblər. Danışqları belə olub ki, əhaliyə toxunulmayacaq. Erməni nə vaxt verdiyi sözün üstündə durub ki, bu dəfə də dursun? Hacı Atakişini ermənilər elə ordaca arxadan vurur-lar. Bununla da çaxnaşma salıb, ca-

kimi şəkiliblər təzədən öz doğma yurdlarına qayıdıblar. Yurddan əl çəkmək, göz çəkmək olmur. "Əlin yurdun ətəyində, gözüün üstündə olsun" deyərdi babalarımız!

Təkcə 20-ci əsrdə 1905-07, 1915, 1918-20, 1948-51-də və nəhayət 1988-1991-ci illərdə döndöndə camaat öz evindən didərgin salınıb, əsir-yesir olub, məcburən qovulub çıxarılıb. Bu sayıb-sadala-dığım müsibətli hadisələr zamanı saysız-hesabsız insan tələfatı olub. Əziz, doğma insanlarımızı itirmişik. Ürəyimiz dağlanıb, ciyərümüz yanmış. Yerdə qalanımız nəyin bahasına olursa olsun dözmüşük, ümidimizi itirmədən yaşamışıq. Sözüümüz bir olub: geri döncəyik!

Azadə qızım, sinəmdə indiye kimi heç kimlə bölüşmədiyim bir dərdim var... Onu bölüşəcəm sənə, dinlə....

Dururdum... Bilirsən də, mən çox bərk adamam, amma bu dərd məni əridir... Dədəmi, nənəmi, əzizlərimi itirmişəm, başıma çox işlər gəlib. Heç vaxt belə fikir çəkməmişəm... Allahın işinə şükür edənəm... Göy at məni körpə bir uşağa döndərmiş...

Müəllimim için-çin ağlayırdı... Həsən kirvəmin atama bağışladığı atın balası idi Göy at... Göy at, nə Göy at... Üstünə gün düşəndə par-par alışıb yanırdı. Rəngi gah qırmızıya, gah qaraya, çox vaxt isə göy rəngə çalardı. Biz "Göy at" deyirdik. Qağam ona xüsusi qulluq edər ki, bir ovuc o arpadan digər mal-heyvana verək. Bir nazlı-qəmzəli idi ki... Sirk atlarına bənzəyirdi. Qabaq ayaqlarını qaldırıb dimdik dayanardı. Dil bilirdi inan... Yazda 3 ay dağa, Göy bulağa ötürərdik. Həmin vaxt Göy atdan dayılarım Qalamirzə, Balay, Mirsəqulu,

lər Əngələviddən kəndimizə hücum etdilər. Qaçan qaçıb dağla-daşla birtəhər quru canını qurtardı. Ölən-itənimiz də oldu. Şanışə nənə Laçın yolunda itkin düşdü, Xəlis nənəni don vurdu, Güllü bacının ələyini soyuq aldı... Döyülən, ağır xəsarət alanlar heç çox yaşamadılar... Qundaqda olan körpələr, qız gəlinlərimiz qarda, saxtada nə zülüm çəkdi, bir Allah bilir... Biz tərəflərin qışı sərt olurdu, saxtası, sazağı adamın iliyinə işləyirdi. Xəyal edin ki, noyabr ayı, qar qapını kəsib, gecə ilə qəfil hücum edərdi, evdən ayaq yalın, baş açıq canını götürüb çıxasan. Soyuqdan donan, sətəlcəm olan, qorxudan havalan-an... Axı hansını deyəsən, hansı qala... Əlsiz-ayaqsız qocalarımızdan kənddə qalanlarımız da oldu. Bu halın yaşatdığı izzəti isə heç anlada bilmirəm. Əzizin gavırın əlində ola... Düşünün, nə çəkər insan? O gecəyə qədər, nə illah edirdik, yaşlılarımız kənddən çıxmırdı. "Biz çıxsaq, erməni yurdumuza yiyələncək, hara çıxacaq?" deyirdilər.

Sözümü qısa edim, ailəmiz gəlib Bakıda məskunlaşdı. Kənddən çıxmağımızdan heç bir şey keçməmişdi ki, bir gün axşamçağı nənəm (anamıza nənə deyirdik) zəng etdi

Hətəm də burda irəhat (rahat) yat-sın? Dayana bilmədim, ürəyim dözmədi. Getmişdim Şəkiyə". Elə yerimizdəcə quruyub qaldıq. "Ay qağa, nə danışsın, nə Şəki? Şəkiyə yol-iriz var?" Dedim yəqin qağam fikirdən havalanıb.

Dedi ki, "Bakı-Laçın avtobusu ilə Laçına, Laçından Minkəndə getdim". Çölçü adam idi, oraları yaxşı tanıyırdı. Bərkə qar yağmış... Kırsı keçib, sonra Eşşək meydanından adlayıb, qalxıb Çinqılıya. Çinqıllıda gözləyib, qaranlıq düşəndə Pirin döşü ilə Qaraj tərəfdən gedib çıxıb bizim arxadakı tövlənin üstünə. Deyir: "Ordan baxdım ki, at elə ordaca, soyuqda dayanıb, heç içəri də çəkməyiblər. Çöl qapını yavaşca açıb keçdim içəri. Ölüm gözümə görünmürdü. Yəhərin yerin bilirdim, götürdüm basdım atın üstünə, darvazadan çıxdım. Bacım Mafizər, həyat yoldaşı Atdıxan kişi də kənddən çıxmamışdılar. Qaçacaqda onlar qalmışdı kənddə. Getdim onları da götürüm gətirim, gəlmədilər. Dedilər: əlsiz-ayaqsız, sənin başına iş açarıq, işıqlanmamış sən çıx get, səni tanıyıb öldürərlər. Papağı-mı gözü-mün üstünə çəkdim ki, tanıyan olmasın. Gorusa girmədən Şirnexudan keçib Qabadlının Sarıyataq kəndinə gəldim. Sarıyataqda Vəliş adlı bir tanışım var idi. Dolanışmaq üçün Şəkiyə, yanıma gəlmişdi, quzuçum olmuşdu. Atı aparıb ona əmanət etdim. Dedim: at sənə əmanət, mən getdim. Avtobusa oturdum Bakıya. Yolda əlimi cibimə atanda gördüm ki, bir dəstə pul var. Demə, Vəliş ata halalq alıb, heç mənə bildirməyib".

Bir xeyli bu hadisədən keçmişdi, qağam da, nənəm də artıq dünyalarını dəyişmişdilər. Tanımadığım bir nömrədən mənə zəng gəl-di: "Sən şəkili Hətəmin oğlu Nov-

ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru professor Mahirə Hüseynova və Filologiya fakültəsinin dekanı dosent Könül Həsənova Naxçıvanda keçirilən "Qərbi Azərbaycan: tarixi, mədəniyyəti və böyük qayidiş" mövzusunda Respublika elmi konfransında iştirak etmişlər.

Konfrans Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabineti, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, AMEA Naxçıvan Bölməsi, Qərbi Azərbaycan İcması və Naxçıvan Dövlət Universitetinin birgə təşkilatçılığı ilə baş tutmuşdur.

Konfrans iştirakçıları əvvəlcə Ulu öndər Heydər Əliyevin abidəsini və muzeyini ziyarət etmiş, daha sonra Qərbi Azərbaycana həsr olunmuş sərgi ilə tanış olmuşlar.

Plenar iclasda akademik İsmayıl Hacıyev, NMR-in Baş naziri Ceyhun Cəlilov,

"Qərbi Azərbaycan: tarixi, mədəniyyəti və böyük qayidiş" mövzusunda Respublika elmi konfrans

AMEA-nın prezidenti İsa Həbibbəyli, professor Mahirə Hüseynova, professor Abel Məhərrəmov, professor Cəbi Bəhramov, dosent Elbrus İsayev və dosent Oğuz Şimşək çıxış etmişlər.

Məruzələrdə Qərbi Azərbaycanın tarixi, mədəni irsi, toponimlərin dəyişdirilməsi, deportasiyalar, eləcə də Böyük Qayidiş prosesinin əhəmiyyəti geniş şəkildə təhlil olunmuşdur.

Sonda konfrans iştirakçıları "Biz qayıdacağıq" sənədli filmini izləmişlər.

Salman Sadiq oğlu Xudaverdiyev - 10 avqust 1971-ci ildə Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının Qovuşuq kəndində dünyaya gəlib. Uşaqlıq illərini doğulduğu kənddə keçirən Salman, orta məktəbi elə Qovuşuqda tamamlayıb.

1988-ci il hadisələrindən sonra doğma yurdunu tərk edərək, məcburi köçkün kimi Azərbaycanda məskunlaşıb. 1989-1991-ci illərdə isə Rusiyanın Maqnitogorsk şəhərində hərbi-hava qüvvələrində xidmət edib. 1991-ci ildə Vətənə döndən Salman Xudaverdiyev, elə həmin il I Qarabağ müharibəsinə qatılıb və Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrdə xidmət göstərüb. 1992-ci ildə Ağdərə istiqamətində gedən döyüşlər zamanı ağır yaralanıb.

Aradan illər keçsə də, vətən sevgisi sönməyib. 2020-ci ildə

baş vermiş Vətən müharibəsində Tərtər, Suqovuşan, Şuşa, Cəbrayıl, Füzuli və Qubadlı uğrunda gedən döyüşlərdə, birinci Qarabağ müharibəsində qazandığı təcrübə ilə birinci bələdçi kimi iştirak edib.

Hədrət döyüşləri zamanı yənidən yaralanan Salman Xudaverdiyev bu gün Vətən müharibəsi qazisidir.

Qeyd edək ki, ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru, Qərbi Azərbaycan icmasının idarə heyətinin üzvü, Dərələyəz mahalı Keşişkənd rayon icmasının sədri professor Mahirə Hüseynova, Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzində Salman Sadiq oğlu Xudaverdiyevə QAI-nin üzvlük vəsiqəsini təqdim etmişdir.

"Qərbi Azərbaycan Kuboku"

İyunun 25-də Qərbi Azərbaycan İcmasının təşkilatçılığı ilə keçirilən "Qərbi Azərbaycan Kuboku" minifutbol turnirinin bağlanış və mükafatlandırma mərasimi keçirilib.

"Qərbi Azərbaycan Kuboku" II mini futbol çempionatının tən-tənəli bağlanış mərasimində dövlət və hökumət rəsmiləri, ictimaiyyət nümayəndələri, icma üzvləri və gənclər iştirak ediblər.

Turnirin bağlanış mərasimində əvvəlcə Ulu Öndər Heydər Əliyevin və ölkəmizin müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü və suverenliyi uğrunda şəhidlik zirvəsinə ucalmış Vətən övladlarının əziz xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla yad edilib, ardınca Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni səsləndirilib.

Sonra "Qərbi Azərbaycan Kuboku" minifutbol turnirinin 26 İyun - Silahlı Qüvvələr Günüə həsr olunan final matçında "Loru" və "Amasiya" komandaları qarşılaşıb. Gərgin mübarizə şəraitində keçən qarşılaşmada əsas hissə 2:2 hesabı ilə yekunlaşıb. Penaltilər seriyasında isə 4:3 hesabı ilə "Loru" komandası çempionatın qalibi adını qazanıb.

Final qarşılaşmasından sonra ilk olaraq oyunun hakimləri mükafatlandırılıb, sonra isə "Ən yaxşı oyunçu", "Ən məhsuldar oyunçu" və "Ən yaxşı qapıçı" nominasiyaları qaliblərə təqdim edilib.

Sonra ardıcıl olaraq ilk üç yerin qalibləri olan "Loru", "Amasiya" və "Böyük Qarakilsə" komandaları müvafiq diplom, medal və xatirə hədiyyələri ilə təltif ediblər.

Daha sonra qalib "Loru" komandasına kubok təqdim olunub.

Qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycanın rayon icmalarını təmsil edən gənclərdən ibarət 18 komandanın iştirak etdiyi turnirin keçirilməsində məqsəd Qərbi Azərbaycana qayidiş ideyası ətrafında icma üzvlərinin sıx birləşməsi, gənclər arasında kommunikasiyanın möhkəmləndirilməsi, eyni zamanda, sağlam həyat tərzinin təbliği, ictimaiyyətin fəaliyyətində kütləvililiyin artırılması və sağlam cəmiyyətin formalaşmasına dəstək verməkdir.

Xatırladaq ki, turnirdə Qərbi Azərbaycanın rayon icmalarını təmsil edən gənclərdən ibarət 18 komanda iştirak edib. Bunlar "Axta", "Allahverdi", "Amasiya", "Basarkeçər", "Böyük Qarakilsə", "Barana", "Çəmbərək", "Qafan", "Gorus", "Keşişkənd", "Karvansaray", "Loru mahalı", "Hamamlı", "İrəvan", "Paşalı", "Vedi", "Sərdarabad" və "Zəngibasar" komandalarıdır.

Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzində, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Ədəbiyyat və dillər kafedrasının dosenti, pedaqoji elmlər namizədi, Paşalı rayonu Her-her kənd icmasının sədri Sadiqova Afaq Allahverdi qızı, qonaq olmuşdur. Gələcəkdə görülməli işlər barəsində müzakirələr aparmışlar.

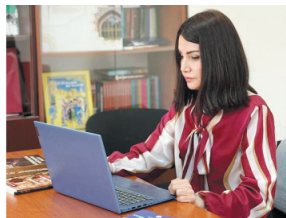
Qeyd edək ki, Sadiqova Afaq Her-her kəndi ilə bağlı yazacağı kitab haqqında Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzindən məlumatlar əldə etmişdir.

"Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzi həqiqətləri üzə çıxarır"

"İz" Mədəniyyətin İnkişafına Dəstək İctimai Birliyinin sədri Fəridə Mirişova Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzinin fəaliyyəti ilə bağlı QHT.az-a verdiyi açıqlamada Mərkəzin mühüm missiyasına və artan beynəlxalq marağa diqqət çəkib.

Onun sözlərinə görə, professor Mahirə Hüseynovanın ideya rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən bu qurum qısa müddət ərzində həm yerli elmi ictimaiyyətin, həm də beynəlxalq dairələrin diqqətini cəlb etməyə müvəffəq olub:

"Mərkəz tərəfindən həyata keçirilən tədqiqatlar, Qərbi Azərbaycan tarixinin, bu bölgədəki azərbaycanlı əhalinin taleyinin və buradan deportasiya

olunmuş soydaşlarımızın yaddaşının qorunması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Mərkəzin əsas məqsədi — Qərbi Azərbaycanla bağlı tarixi faktların toplanması, sənədləşdirilməsi və dünya ictimaiyyətinə obyektiv şəkildə çatdırılmasıdır. Bu istiqamətdə aparılan sistemli və sübutlara əsaslanan fəaliyyətlər bir sıra dairələrin maraqlarına toxunur. Nəticə olaraq, son dövrlərdə xüsusilə Ermənistan və bəzi Qərb ölkələrinin media orqanlarında Mərkəzin

fəaliyyəti ilə bağlı əsassız və qərəzli ittihamlar yer alır. Bu cür kampaniyalar açıq şəkildə göstərir ki, Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzi həqiqətləri üzə çıxarmaqla müəyyən güclərin planlarını ifşa edir. Hər bir qarayaxma cəhdi, əslində, Mərkəzin fəaliyyətinin effektivliyinin və düzgün istiqamətdə qurulduğunun təsdiqi kimi qiymətləndirilə bilər".

Fəridə Mirişova qeyd edib ki, Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzinin əməkdaşları bu təzyiqlərə baxmayaraq, fəaliyyətlərini qətiyyətlə davam etdirir, mötəbər elmi mənbələrə, arxiv sənədlərinə, şahid ifadələrinə və digər sübutlara əsaslanaraq işlərini davam etdirirlər:

"Mərkəzin təşəbbüsü ilə keçirilən konfranslar, təqdim olu-

nan hesabatlar, nəşr olunan kitab və məqalələr artıq həm yerli, həm də beynəlxalq elmi ictimaiyyətdə maraq doğurmaqdadır. Mərkəzin qarşısında duran əsas hədəflərdən biri də deportasiya olunmuş azərbaycanlıların tarixi yaddaşının yaşadılması, onların mədəni irsinin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsidir. Bu məqsədlə həm tədqiqat, həm də maarifləndirici tədbirlər həyata keçirilir. Hazırkı mərhələdə Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzinin fəaliyyətinə göstərilən beynəlxalq maraq və təzyiqlər bir daha sübut edir ki, bu istiqamətdə görülən işlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mərkəzə və onun fədakar kollektivinə bu vacib missiyada uğurlar arzulayırıq".

Təsisçi və Baş redaktor
Mahirə Hüseynova

Baş redaktorun müavini
Leyla Calalova

Məsul katib
Möhübbət Məmmədov

Redaksiya heyəti:
İbrahim Bayramov
Könül Həsənova
Səməd Vəkilov
Fərrux Rüstəmov
Cəlal Allahverdiyev

Azərbaycan Respublikası
Medianın İnkişaf Agentliyi
Media Reyestri
Şəhadətnaməsi
Qeydiyyat:
№: CA61EF8114733BA

Ünvanımız:
Bakı şəhəri, Ü.Hacıbəyov
küçəsi 68

Qəzet redaksiyanın kompüter mərkəzində yığılıb, səhifələnmiş və "Azərbaycan Nəşriyyatı" MMC-nin mətbəəsində ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.
Tiraj: 200 Sifariş: 915